

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ
BIURO EDUKACJI PUBLICZNEJ

Wojciech Frazik
Bogusław Kopka
Grzegorz Majchrzak

Dzieje aparatu represji w PRL (1944–1989)
Stan badań

Warszawa–Kraków 2004

Spis treści

Wstęp	3
<i>Organizacja aparatu represji w latach 1944–1989/1990</i>	4
<i>Historia badań przed przełomem 1989/1990</i>	10
1. Edycje źródeł wytworzonych przez aparat bezpieczeństwa i jego dotyczące	12
1.1. <i>Ogólne</i>	12
1.2. <i>Źródła sowieckie</i>	13
1.3. <i>Materiały dotyczące walki z podziemiem niepodległościowym, opozycją polityczną i przejawami oporu społecznego w okresie stalinowskim</i>	14
1.4. <i>Dokumenty dotyczące walki aparatu bezpieczeństwa z opozycją polityczną, przejawami oporu społecznego (1956–1989)</i>	15
1.5. <i>Aparat bezpieczeństwa a Kościół</i>	17
1.6. <i>Więzienia i obozy</i>	19
1.7. <i>Organa wymiaru sprawiedliwości</i>	19
2. Wspomnienia, wywiady i relacje	21
3. Studia problemowe	24
3.1. <i>Walka z opozycją niepodległościową i represje wobec chłopów (1944–1956)</i>	24
3.2. <i>Opór społeczny (1956–1989)</i>	28
3.3. <i>Kościół katolicki</i>	30
3.4. <i>Przestępstwa sądowe</i>	32
3.5. <i>Więziennictwo MBP/MSW</i>	36
3.6. <i>Informacja Wojskowa/Wojskowa Służba Wewnętrzna</i>	38
3.7. <i>Kadry</i>	39
3.8. <i>Problematyka źródłoznawcza i metodologia</i>	39
4. Syntezy	41
5. Materiały pomocnicze	42
Załącznik: materiały bibliograficzne	45
<i>Wykaz skrótów tytułów czasopism</i>	63

WSTĘP

Celem opracowania jest przedstawienie stanu badań nad komunistycznym aparatem represji w PRL¹, ze szczególnym skupieniem się nad aparatem bezpieczeństwa (Resort Bezpieczeństwa Publicznego PKWN, Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, Komitet do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych) w latach 1944–1989. Jest to kolejna próba tego typu². Z pewnością wymagająca – w obliczu ukazujących się nowych opracowań, edycji źródłowych, zestawień bibliograficznych – uwzględnienia krytycznych uwag i uzupełnień.

Na potrzeby niniejszego opracowania przeprowadzono kwerendy biblioteczne w Bibliotece Narodowej, Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, Bibliotece m.st. Warszawy oraz w Ośrodku KARTA. Oprócz katalogów bibliotecznych i komputerowych baz danych wyżej wymienionych ośrodków wykorzystano źródła bibliograficzne: *Bibliografię zawartości czasopism* i *Bibliografię historii polskiej*, a także bazę bibliograficzną tworzoną w OBEP IPN w Krakowie, obejmującą publikacje naukowe i prasowe od 1989 r.

Na wstępie opracowania przedstawiono – w zarysie – organizację aparatu represji, następnie omówiono historię badań sprzed przełomu 1989/1990 r.

W zasadniczej części zaprezentowano najbardziej znaczące publikacje polskojęzyczne – z lat 1990–2003 i początku roku 2004 – dotyczące resortu bezpieczeństwa publicznego i komunistycznego systemu represji. Dla przejrzystości wykładu zastosowano układ problemowy. Całość zamykają materiały bibliograficzne i wykaz skrótów tytułów czasopism.

Warszawa–Kraków, kwiecień 2004 r.

Wojciech Frazik, Bogusław Kopka, Grzegorz Majchrzak

¹ Użyty w tytule pracy skrót „PRL” (który formalnie oznacza Polską Rzeczpospolitą Ludową, nazwę państwa polskiego w latach 1952–1989), odnosi się także do okresu wcześniejszego, od połowy 1944 r., kiedy w Moskwie 22 lipca ogłoszono powstanie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN).

² W 2001 r. w Wydziale Badań Naukowych, Dokumentacji i Zbiorów Bibliotecznych Biura Edukacji Publicznej IPN przygotowano, w formie *working paper*, opracowanie cząstkowe – opisujące stan badań nad wydarzeniami, jakie miały miejsce w Polsce w okresie stanu wojennego (*Stan wojenny w Polsce. Stan badań*, pod red. A. Dudka, K. Madeja, Warszawa: BEP IPN 2001). Tekst dostępny jest na stronie www.ipn.gov.pl. Dlatego w niniejszej pracy uwzględniono jedynie podstawowe publikacje dotyczące stanu wojennego.

Organizacja aparatu represji w latach 1944–1989/1990³

W PRL funkcjonowały następujące instytucje państwowe zaliczane do cywilnego i wojskowego aparatu represji:

- 1) Resort Bezpieczeństwa Publicznego PKWN (1944 r.),
- 2) Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (1945–1954),
- 3) Komitet do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego (1954–1956),
- 4) Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (od 1954 r.) i Służba Bezpieczeństwa MSW (1956–1990),
- 5) Milicja Obywatelska (1944–1990),
- 6) Informacja Wojska Polskiego (1943–1957),
- 7) Wojskowa Służba Wewnętrzna (1957–1990),
- 8) Zarząd Służby Wewnętrznej jednostek wojskowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (1957–1990),
- 9) Zwiad Wojsk Ochrony Pogranicza (1945–1991),
- 10) Zarząd II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego (1945–1990),
- 11) Organa wymiaru sprawiedliwości,
- 12) Więzienia i obozy pracy.

Ad. 1 Resort Bezpieczeństwa Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego oraz podległe mu jednostki organizacyjne (lipiec 1944 – 31 XII 1944)

Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego został powołany (antydatowaną) ustawą Krajowej Rady Narodowej z dnia 21 lipca 1944 r. (DzU nr 1 poz. 1). Ustawa powołała skład osobowy PKWN (kierownikiem Resortu Bezpieczeństwa Publicznego został Stanisław Radkiewicz), nie zawierała natomiast żadnych przepisów określających zadania i kompetencje poszczególnych resortów.

Ad. 2 Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego oraz podległe mu jednostki organizacyjne (1 I 1945 – 7 XII 1954)

Urząd ministra bezpieczeństwa publicznego został powołany na mocy art. 2 ustawy Krajowej Rady Narodowej z dnia 31 grudnia 1944 r. o powołaniu Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej (DzU nr 19 poz. 99). Podobnie jak w przypadku ustawy o powołaniu PKWN, ustawa ta określała skład rządu RP, nie zawierała natomiast żadnych przepisów określających zakres działania i kompetencje poszczególnych ministrów. Urząd ministra bezpieczeństwa publicznego został zniesiony na mocy art. 11 dekretu Rady Państwa z 7 grudnia 1954 r. o naczelnych organach administracji państwowej w zakresie spraw wewnętrznych i bezpieczeństwa publicznego (DzU nr 54 poz. 269).

Ad. 3 Komitet do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego oraz podległe mu jednostki organizacyjne (7 XII 1954 – 27 XI 1956)

Komitet do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego przy Radzie Ministrów został powołany na mocy art. 5 dekretu Rady Państwa z 7 grudnia 1954 r. o naczelnych organach administracji państwowej w zakresie spraw wewnętrznych i bezpieczeństwa publicznego (DzU nr 54 poz. 269). Dekret ten stanowił, że „Komitet do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego prowadzi na podstawie praw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej walkę z wszelką działalnością wymierzoną przeciw ustrojowi ludowo-demokratycznemu”. Zgodnie z art. 9 i 10 dekretu, tryb pracy, szczegółowy zakres działania oraz organizację Komitetu określić miała Rada Ministrów. W dniu wydania dekretu, 7 grudnia 1954 r., Rada Ministrów podjęła uchwałę nr 830 (nie publikowaną) o zakresie działania i organizacji Komitetu do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego.

³ Sporządzono na podstawie opracowania–notatki *Podstawy prawne działania organów bezpieczeństwa państwa w latach 1944–1990* (Wydział Badań Naukowych, Dokumentacji i Zbiorów Bibliotecznych BEP IPN, 14 luty 2002 r.).

Uchwała ta stanowiła: „Zakres działania Komitetu do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego obejmuje należące dotychczas do właściwości ministra bezpieczeństwa publicznego sprawy: a) walki z działalnością obcego wywiadu, uprawianego przez państwa kapitalistyczne i związane z nim wywiady reakcyjnych ugrupowań emigracyjnych, b) walka z wrogą działalnością resztek podziemia reakcyjnego i próbami tworzenia nielegalnych organizacji, ich działalnością polityczną i terrorystyczną, c) walka z wrogą działalnością niemieckich elementów rewizjonistycznych, d) walka z dywersją, sabotażem i szkodnictwem uprawianym przez wroga na odcinku gospodarki narodowej, e) prowadzenie wywiadu przeciw działalności wywiadu państw kapitalistycznych i związanych z nimi ośrodków reakcyjnej emigracji działających przeciw PRL, jak również prowadzenie działalności dla zdobycia niezbędnych informacji z dziedziny politycznej, ekonomicznej i naukowo-technicznej”.

Komitet do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego został zniesiony na mocy art. 1 ustawy z 13 listopada 1956 r. o zmianie organizacji naczelných organów administracji publicznej w zakresie bezpieczeństwa publicznego (DzU nr 54 poz. 241), która weszła w życie z dniem 28 listopada 1956 r.

Ad. 4 Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (od 7 XII 1954 r.) i Służba Bezpieczeństwa MSW (28 XI 1956 – 9 V 1990)

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zostało powołane na podstawie dekretu Rady Państwa z 7 grudnia 1954 r. Na podstawie art. 3 tego dekretu, w dniu 13 grudnia 1956 r. Rada Ministrów powzięła uchwałę nr 781 (ściśle tajną i niepublikowaną) w sprawie statutu organizacyjnego MSW. Uchwała ta określała jednostki organizacyjne Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, nie określała natomiast zakresu jego działania⁴.

Na mocy art. 1 ust. 2 ustawy z dnia 13 listopada 1956 r. o zmianie organizacji naczelných organów administracji publicznej w zakresie bezpieczeństwa publicznego (DzU nr 54 poz. 241) przekazane zostały do zakresu działania tego ministerstwa „sprawy ochrony ustroju ludowo-demokratycznego ustalonego w Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i interesów Państwa przed wrogą działalnością szpiegowską i terrorystyczną”. Ustawa ta, znosząc Komitet do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego i przekazując MSW jego zadania w zakresie ochrony ustroju i interesów państwa, nie określiła szczegółowo nowego zakresu działania ministerstwa.

14 lipca 1983 r. Sejm uchwalił ustawę o urzędzie ministra spraw wewnętrznych i zakresie działania podległych mu organów (DzU nr 38 poz. 172). Artykuł 6 tej ustawy stanowił, iż „funkcjonariusze Służby Bezpieczeństwa i Milicji Obywatelskiej w celu rozpoznawania, zapobiegania i wykrywania przestępstw i wykroczeń oraz innych działań godzących w bezpieczeństwo państwa lub porządek publiczny wykonują czynności: operacyjno-rozpoznawcze, dochodzeniowo-śledcze i administracyjno-prawne”. Dopiero z chwilą wejścia w życie tej ustawy, tj. z dniem 19 lipca 1983 r., Służba Bezpieczeństwa MSW została na podstawie ustawy uprawniona do wykonywania czynności operacyjno-rozpoznawczych. Służba Bezpieczeństwa została rozwiązana z dniem 10 maja 1990 r. na mocy art. 129 ustawy z 6 kwietnia 1990 r. o Urzędzie Ochrony Państwa (DzU nr 30 poz. 180).

Ad. 5 Milicja Obywatelska (7 X 1944 – 9 V 1990)⁵

Milicja Obywatelska została powołana dekretem PKWN z 7 października 1944 r. o Milicji Obywatelskiej (DzU nr 7 poz. 33). Zgodnie z art. 2 tego dekretu do zakresu działania MO należały: „a) ochrona bezpieczeństwa, spokoju i porządku publicznego; b) dochodzenie i ściganie przestępstw; c) wykonywanie zleceń władz administracyjnych, sądów i prokuratury w zakresie prawem przewidzianym” (art. 2).

⁴ Uchwałę tę poprzedzało zarządzenie nr 00238 ministra spraw wewnętrznych z 29 listopada 1956 r. w sprawie tymczasowych zmian w strukturze MSW i organów MO.

⁵ Zob. podstawowe do tego tematu opracowanie Piotra Majera *Milicja Obywatelska w systemie organów władzy PRL (zarys problematyki i źródła)*, Toruń: Wydaw. Adam Marszałek 2003.

Dekret z 7 października 1944 r. został zastąpiony nowym dekretem o Milicji Obywatelskiej z 20 lipca 1954 r. (DzU nr 34 poz. 143), w którym zakres działania MO został określony podobnie: „1) strzec porządku i ładu wewnętrznego; 2) ochraniać własność społeczną oraz bezpieczeństwo i mienie obywateli; 3) przeciwdziałać i zapobiegać przestępczości; 4) przeprowadzać postępowanie przygotowawcze w sprawach karnych, wykonywać zlecenia prokuratorów i sądów oraz innych właściwych organów państwowych – w zakresie prawem przewidzianym” (art. 2).

Po raz kolejny zakres działania i uprawnienia MO zostały określone w art. 6 i 7 dekretu z 21 grudnia 1955 r. o organizacji i zakresie działania Milicji Obywatelskiej (DzU nr 46 poz. 311).

Milicja Obywatelska została rozwiązana z dniem 10 maja 1990 r. na mocy art. 146 ustawy z 6 kwietnia 1990 o policji (DzU nr 30 poz. 179).

Ad. 6 Informacja Wojska Polskiego i jej jednostki organizacyjne w rodzajach broni, okręgach wojskowych i związkach taktycznych (14 V 1943 – 10 I 1957)

Organa Informacji Wojska Polskiego powstały z chwilą utworzenia w ZSRR 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki (14 maja 1943 r.). Organizacja i nazwy tych organów zmieniały się wraz z rozbudową Armii Polskiej w ZSRR (Oddział Informacji 1 Dywizji Piechoty – od 14 V 1943; Wydział Informacji 1 Korpusu – od 19 VIII 1943, Wydział Informacji 1 Armii WP – od 29 VII 1944; Wydział Informacji 2 Armii WP – od 20 VIII 1944). Powstanie organów Informacji Wojska Polskiego nie opierało się na żadnych podstawach ustawowych, a ich struktura i zakres działania regulowane były rozkazami naczelnego dowódcy Wojska Polskiego (wcześniej: dowódcy 1 Dywizji i dowódcy 1 Korpusu). Wydziałowi Informacji podlegały Oddziały Informacji w dywizjach i innych związkach taktycznych.

30 listopada 1944 r. rozkazem nr 95 naczelnego dowódcy Wojska Polskiego na bazie Zarządu Informacji NDWP utworzono Główny Zarząd Informacji Wojska Polskiego (początkowo pod nazwą: Kierownictwo Informacji Sztabu Głównego WP). Od 5 września 1950 nosił on nazwę: Główny Zarząd Informacji MON, a po podporządkowaniu na mocy uchwały Rady Ministrów nr 683 z 3 września 1955 r. organów Informacji MON i Wojsk Wewnętrznych Komitetowi do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego – Główny Zarząd Informacji Komitetu do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego. Z chwilą zniesienia KdSBP, na mocy zarządzenia nr 347 prezesa Rady Ministrów z 28 listopada 1956 r., organa Informacji Wojskowej zostały włączone do Ministerstwa Obrony Narodowej, a organa Informacji Wojsk Wewnętrznych (tj. WOP i KBW) – do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

Organa Informacji Wojskowej zostały zniesione na mocy zarządzenia nr 01 ministra obrony narodowej z dnia 10 stycznia 1957 r. o powołaniu Wojskowej Służby Wewnętrznej. W dniu 21 stycznia 1957 r. zarządzeniem organizacyjnym szefa Sztabu Generalnego WP został rozformowany Główny Zarząd Informacji, zarządy Informacji okręgów wojskowych, Marynarki Wojennej, Wojsk Lotniczych i Obrony Przeciwlotniczej Obszaru Kraju oraz inne jednostki organizacyjne Informacji Wojskowej. Organa Informacji w WOP i KBW zostały rozformowane na mocy zarządzenia nr 021 ministra spraw wewnętrznych z 4 lutego 1957 r.

Ad. 7 Wojskowa Służba Wewnętrzna i jej jednostki organizacyjne w rodzajach broni, okręgach wojskowych i związkach taktycznych (10 I 1957 – 18 IV 1990)

Wojskowa Służba Wewnętrzna była bezpośrednią następczynią Informacji Wojskowej. Podobnie jak Informacja Wojska Polskiego nie posiadała ustawowych podstaw działania. Jednostki organizacyjne Wojskowej Służby Wewnętrznej tworzone były na podstawie zarządzeń i rozkazów ministra obrony narodowej oraz szefa Sztabu Generalnego WP. Tego samego i niższego rzędu normy prawne określały również jej uprawnienia i zakres działania.

Wojskowa Służba Wewnętrzna została powołana zarządzeniem nr 01 ministra obrony narodowej z 10 stycznia 1957 r. Na podstawie zarządzenia nr 0013 szefa Sztabu Generalnego z 21 I 1957 r. zostały sformowane Szefostwo WSW, zarządy WSW w okręgach wojskowych

Oddział WSW Marynarki Wojennej, Zarząd WSW Wojsk Lotniczych i Obrony Przeciwlotniczej Obszaru Kraju oraz wydziały WSW w garnizonach. Późniejsze zmiany w strukturze WSW wprowadzane były na mocy rozkazów ministra obrony narodowej.

Wojskowa Służba Wewnętrzna została rozformowana 18 kwietnia 1990 r.

Ad. 8 Zarząd Służby Wewnętrznej jednostek wojskowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (4 II 1957 – 18 IV 1990)

Wraz z rozwiązaniem organów Informacji Wojsk Wewnętrznych, zarządzeniem nr 012 ministra spraw wewnętrznych z 4 lutego 1957 r. został powołany Zarząd Wojskowej Służby Wewnętrznej WOP i KBW. 24 czerwca 1965 r. na mocy zarządzenia nr 41 prezesa Rady Ministrów Wojska Wewnętrznego (a wraz nimi Zarząd WSW WOP i KBW) zostały podporządkowane ministrowi obrony narodowej. Wkrótce, na mocy zarządzenia nr 0102 szefa Sztabu Generalnego WP z 13 października 1965 r., Dowództwo Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego zostało rozformowane, co oznaczało likwidację tej formacji wojskowej. Z dniem 24 lutego 1966 r. formalnie rozformowano Zarząd WSW WOP i KBW.

Po likwidacji KBW w gestii ministra spraw wewnętrznych pozostawała Nadwiślańska Brygada MSW im. Czwartaków AL, zorganizowana zarządzeniem nr 0103 ministra spraw wewnętrznych z 1 października 1965 r. (w korespondencji jawnej określana jako Nadwiślańska Jednostka MSW) oraz kilka innych podporządkowanych jej jednostek wojskowych (batalion łączności, ośrodek szkolenia rezerw, 9 eskadra lotnictwa łącznikowego). Jednostki te posiadały własny Wydział Wojskowej Służby Wewnętrznej. W wyniku rozbudowy wojsk podporządkowanych ministrowi spraw wewnętrznych z dniem 1 września 1974 r. Nadwiślańską Brygadę MSW przekształcono w Nadwiślańskie Jednostki Wojskowe MSW.

Służba Wewnętrzna jednostek wojskowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych została rozformowana 18 kwietnia 1990 r.

Ad. 9 Zwiad Wojsk Ochrony Pogranicza (13 IX 1945 – 16 V 1991)

Zwiad WOP powstał wraz z utworzeniem na podstawie rozkazu nr 0245 naczelnego dowódcy Wojska Polskiego z 13 września 1945 r. Wojsk Ochrony Pogranicza (wcześniej granice państwa chronione były przez liniowe jednostki WP). Od 1 stycznia 1949 na podstawie rozkazu nr 0205 ministra obrony narodowej z 4 grudnia 1948 r. Wojska Ochrony Pogranicza zostały przekazane ministrowi bezpieczeństwa publicznego (od 14 XII 1954 ministrowi spraw wewnętrznych). 24 czerwca 1965 r. na podstawie zarządzenia nr 41 prezesa Rady Ministrów Wojska Ochrony Pogranicza zostały podporządkowane ministrowi obrony narodowej, a na mocy decyzji nr 104 Prezydium Rządu z 30 lipca 1971 r. przekazano je ponownie ministrowi spraw wewnętrznych.

Wojska Ochrony Pogranicza (a wraz z nimi Zwiad WOP) zostały rozformowane 16 maja 1991 r. na podstawie art. 148 ustawy z 12 października 1990 r. o Straży Granicznej (DzU nr 78 poz. 462), w związku z utworzeniem przez ministra spraw wewnętrznych Straży Granicznej.

Ad. 10 Zarząd II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego (18 VII 1945 – 27 VIII 1990)

Sztab Generalny Wojska Polskiego został zorganizowany (na miejsce Sztabu Głównego WP) rozkazem nr 00177 naczelnego dowódcy Wojska Polskiego z 18 lipca 1945 r. W jego skład wszedł m.in. Oddział II Wywiadu (od 15 XI 1951 – Zarząd II Wywiadowczy).

W związku z likwidacją WSW, z dniem 27 sierpnia 1990 r. został utworzony Zarząd II Wywiadu i Kontrwywiadu Sztabu Generalnego WP.

Ad. 11 Organa wymiaru sprawiedliwości

Do aparatu represji można również zaliczyć część wymiaru sprawiedliwości PRL. Zwłaszcza te organa, które zajmowały się rozpatrywaniem a następnie orzekaniem w sprawach politycznych:

- 1) Sądy powszechne (w tym tzw. sekcje tajne w sądownictwie polskim),

2) Sądy szczególne (specjalne sądy karne; sądy wojskowe, w tym wojskowe sądy rejonowe – WSR),

3) Pozasądowe instytucje orzekające (Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym; kolegia do spraw wykroczeń),

4) Prokuratury (prokuratura wojskowa; prokuratura powszechna; prokuratury specjalnych sądów karnych).⁶

W okresie największych represji – w tym i sądowych – w Polsce Ludowej (1944–1956) działały, obok tradycyjnych instytucji sądowniczych, „specjalne” sądy: a) specjalne sądy karne (1944–1946) – orzekały wyroki w sprawach karnych ujętych dekretem PKWN z dnia 31 sierpnia 1944 r. *o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (potocznie nazywany „sierpniówką”; tekst jednolity z 11 XII 1946, DzU 1946 nr 69 poz. 377)*⁷. Faktycznie ofiarami tego dekretu stali się żołnierze AK i NSZ, którzy przez stalinowską władzę sądowniczą uznawani byli za faszystów; b) wojskowe sądy rejonowe (1946–1955) – WSR, „właściwe także względem osób, podlegających orzecznictwu sądów powszechnych”, wydawały często najwyższy wymiar kary – kary śmierci na działaczy opozycji niepodległościowej. Skazywały też ludność ukraińską i Łemków w tzw. sprawach UPA (w trakcie i po akcji „Wisła” z 1947 r.)⁸; c) Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym (1945–1954) – powstała na mocy dekretu Prezydium Krajowej Rady Narodowej z 16 listopada 1945 r. w celu zwalczania zachowań patologicznych w odbudowującej się ze zniszczeń wojennych polskiej gospodarce. Wkrótce stała się jedną z najbardziej znaczących instytucji represyjnych w stalinowskiej Polsce. Represje karne objęły przede wszystkim tych, którzy żyli z indywidualnej działalności gospodarczej (kupców, rzemieślników, właścicieli fabryk i nieruchomości, rolników). Blisko 90 tys. osób skazano na pobyt w obozie pracy – najwyższy wymiar kary jakim dysponowała KS; d) sekcje tajne (1950–1954) – zwane też sądami tajnymi, powołane do wyrokowania w niektórych sprawach politycznych. Działały (w kolejności powstawania) w Ministerstwie Sprawiedliwości, Sądzie Apelacyjnym w Warszawie, Sądzie Najwyższym, a od 1 stycznia 1951 r. do 1954 r. w Sądzie Wojewódzkim dla m.st. Warszawy (sekcja III w Wydziale IV Karnym).

Zasady ustroju sądów i prokuratury, wprowadzone lub potwierdzone w ustawach z 20 lipca 1950 r. (DzU nr 38 poz. 346–350): *o Prokuraturze Rzeczypospolitej Polskiej, o zmianie prawa o ustroju sądów powszechnych* (przepisy ustawy wchodziły w życie od 1 stycznia 1951 r.), *o zmianie przepisów postępowania karnego, o zmianie przepisów postępowania w sprawach cywilnych, o zmianie dekretu z 16 listopada 1945 r. o utworzeniu i zakresie działania Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym*, zostały utrwalone w Konstytucji PRL z 22 lipca 1952 r.⁹

Powyższe zmiany dostosowywały struktury i hierarchię sądów do nowego podziału administracyjnego kraju; zlikwidowano wcześniej istniejącą wieloinstancyjność sądów (sądy: grodzkie, okręgowe, apelacyjne, Sąd Najwyższy), wprowadzając dwuinstancyjność, poprzez utworzenie sądów powiatowych (od 1975 r.: rejonowe) i sądów wojewódzkich. Sąd Najwyższy miał pełnić funkcje organu nadzoru nad sądownictwem powszechnym.

⁶ M. Kallas, A. Lityński, *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, Warszawa: PWN 2000, s. 211–264.

⁷ Na temat specjalnych sądów karnych i ich orzecznictwa zob. A. Pasek, *Przestępstwa okupacyjne w polskim prawie karnym z lat 1944–1956*, Wrocław: Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego 2002.

⁸ F. Musiał, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie (1946–1955). Organizacja, funkcjonowanie, wyroki śmierci*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 17/2002.

⁹ Zob. interesujący artykuł o kulisach pisania konstytucji lipcowej: K. Persak, „*Troskliwy opiekun i światły doradca Polski Ludowej*” – *poprawki Józefa Stalina do Konstytucja PRL z 22 lipca 1952 roku*, w: *PRL. Trwanie i zmiana*, red. D. Stola i M. Zaremba, Warszawa: Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Zarządzania im. L. Koźmińskiego 2003.

Ustawa z 20 lipca 1950 r. wprowadzała całkowitą zmianę charakteru i usytuowania prokuratury wśród naczelných organów państwowych. O ile zgodnie z dotychczasowym ustawodawstwem prokuratura ścigała wyłącznie przestępców, o tyle teraz jej zadaniem stała się też powszechna kontrola legalności w postępowaniu wszelkich organów, organizacji i obywateli (wg ustawy z 14 kwietnia 1967 r., DzU nr 13 poz. 55, „prokuratorska kontrola przestrzegania prawa” nie obejmowała już obywateli). Hierarchię organizacyjną prokuratury oddzielono od hierarchii organizacyjnej sądownictwa i dostosowano do podziału administracyjnego kraju. Prokuraturę PRL tworzyli: Prokurator Generalny oraz podlegli mu prokuratorzy powszechnych (podporządkowanie bezpośrednie) i wojskowych (podporządkowanie za pośrednictwem Naczelnego Prokuratora Wojskowego, który był jednym z zastępców Prokuratora Generalnego) jednostek organizacyjnych prokuratury.

20 maja 1971 r. uchwalone zostały trzy ustawy traktujące o kolegiach do spraw wykroczeń (DzU nr 12 poz. 114–118; wcześniej, od 1951 r., działały kolegia karno-administracyjne przy prezydiach rad narodowych): *kodeks wykroczeń*, *kodeks postępowania w sprawach o wykroczenia*, *o ustroju kolegiów do spraw wykroczeń*. Członków kolegiów „wybierała” rada narodowa odpowiedniego szczebla na okres 4 lat; nadzór nad nimi sprawował resort spraw wewnętrznych (MSW). Złą sławą okryły się kolegia – jako jedne z najbardziej represyjnych instytucji „ochrony prawnej” – w okresie stanu wojennego. Ogółem kolegia ds. wykroczeń od 13 grudnia 1981 r. do 21 lipca 1983 r. ukarały za wykroczenia z dekretu o stanie wojennym (DzU nr 29 poz. 154) 207 692 osoby, w tym aresztem 4273. Orzekanie następowało najczęściej w trybie przyspieszonym.

Ad. 12 Więzienia i obozy pracy

Więziennictwo w latach stalinowskich było częścią resortu bezpieczeństwa publicznego, zarządzaną przez centralę – Departament Więziennictwa Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (w latach 1945–1946 Departament Więziennictwa i Obozów MBP) i struktury terenowe – wydziały więziennictwa WUBP i PUBP. Od grudnia 1954 r. – po reorganizacji resortu bezpieczeństwa publicznego – istniał Departament Więziennictwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, od marca 1955 r. Centralny Zarząd Więziennictwa MSW. Z dniem 1 listopada 1956 r. więziennictwo przeszło w zakres działania Ministerstwa Sprawiedliwości (Centralny Zarząd Więziennictwa, od 1969 r. Centralny Zarząd Zakładów Karnych i Aresztów Śledczych, a od 1970 r. Centralny Zarząd Zakładów Karnych)¹⁰.

*

Aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej rozwijał się niezwykle dynamicznie, zwłaszcza w pierwszych latach jej istnienia. Do 1953 r. odnotowywano stały wzrost liczby funkcjonariuszy bezpieki¹¹. Nie można też zapomnieć o licznej rzeszy różnej kategorii agentów UB¹². W 1953 r. odnotowano największą liczbę tajnych współpracowników resortu bezpieczeństwa/spraw wewnętrznych w latach 1949–1984, ponad 85 tys. osób¹³. W tym samym roku funkcjonowało w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego 21 departamentów i różnego typu „biur”. Resortowi podporządkowano formacje mundurowe np. Wojska Ochrony Pograniczy.

¹⁰ „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 2 (4)/2003, s. 398–399.

¹¹ W Resorcie Bezpieczeństwa Publicznego PKWN: koniec 1944 r. – 2 500 funkcjonariuszy, w resorcie Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego: maj 1945 r. – 11 000 funkcjonariuszy, listopad 1945 r. – 24 000 funkcjonariuszy, 1953 r. – 33 200 funkcjonariuszy UB; zob. wydanie broszurowe z wystawy Oddziałowego Biura Edukacji Publicznej IPN w Warszawie „Zwyczajny” resort. *Ludzie i metody „bezpieki” 1944–1956*, scenariusz wystawy K. Krajewski, T. Łabuszewski, [2003], s. 2.

¹² Agentura: 1949 r. – 50 100 osób, 1950 r. – 57 100, 1951 r. – 65 000, 1952 r. – 78 000, 1953 r. – 85 300, 1954 r. – 76 000, „Zwyczajny” resort..., s. 2.

¹³ T. Ruzikowski, *Tajni współpracownicy pionów operacyjnych aparatu bezpieczeństwa 1950–1984*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 1(3)/2003, s. 115–116.

cza (1 stycznia 1949 r.). Z istniejących już pionów wydzielono nowe jednostki operacyjne, m.in. rozbudowano pionów techniczne i zaplecze gospodarczo-administracyjne, powstała również ewidencja „elementu podejrzanego i niepewnego”¹⁴.

Historia badań przed przełomem 1989/1990

Efekty badań nad aparatem bezpieczeństwa sprzed przełomu 1989/1990 r. przedstawiają się niezwykle skromnie. Wszecchobecny wpływ polityki na badania naukowe w czasach PRL, w tym i historyczne, spowodował, że dziejami aparatu bezpieczeństwa zajmowali się na zasadzie monopolu – wynikającego m.in. z dostępu do archiwów specjalnych – tzw. historycy resortowi.

W latach 1944–1958 nie ukazała się drukiem żadna publikacja książkowa na temat MBP, KdSBP i MSW. Jedynie na łamach prasy resortowej („Na straży demokracji”, „Na straży”, „Granica”, „Ormowiec”) zaczęły ukazywać się wspomnienia z walk z „bandami”, eksponujące bohaterstwo funkcjonariuszy resortu bezpieczeństwa publicznego.

Dopiero w latach 60. pracownicy Wojskowego Instytutu Historycznego, Wojskowej Akademii Politycznej, Zakładu Historii Partii przy KC PZPR oraz funkcjonariusze SB i MO z jednostek terenowych rozpoczęli wstępne prace o charakterze badawczym. Oczywiście ich tematyka była ograniczona do roli UB i MO w utrwalaniu władzy ludowej oraz tworzenia podstaw nowego ustroju w latach 1944–1947.

W latach 60. funkcjonariusze MO i SB obronili na uczelniach cywilnych około 40 prac o tematyce związanej z MO i SB. Obejmowały one zazwyczaj teren gmin, rzadko powiatu i wyjątkowo województwa. W 1967 r. na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego” ukazała się pierwsza niewielka praca o organach bezpieczeństwa autorstwa Władysława Góry *Z zagadnień organizacji Służby Bezpieczeństwa w pierwszych latach Polski Ludowej 1944–1945*¹⁵. W tym samym roku w pracy zbiorowej pod redakcją W. Góry i R. Halaby, *1944–1947. W walce o utrwalanie władzy ludowej* Z. Jakubowski i F. Kubica przedstawili genezę aparatu bezpieczeństwa i porządku publicznego oraz jego rolę w likwidacji zbrojnego i politycznego podziemia.

Na początku lat 70. powstały dwie wyższe szkoły oficerskie MSW: w Legionowie (SB) i Szczytnie (MO), których magistranci zostali zobowiązani do pisania prac dyplomowych z tematyki resortowej. I podobnie jak w okresie rządów Władysława Gomułki pisano przede wszystkim o walkach UB/MO/KBW ze zbrojnym podziemiem, o utrwalaniu władzy ludowej...

Utworzone w 1974 r. na prawach departamentu Biuro Historyczne MSW ograniczyło się jedynie do zbierania i opracowywania wspomnień byłych funkcjonariuszy SB i MO (zebrano kilkaset relacji, głównie funkcjonariuszy MO).

Po likwidacji Biura Historycznego MSW badanie historii resortu powierzono w 1981 r. Katedrze Historii i Archiwistyki Akademii Spraw Wewnętrznych. Efektem jej działalności było 5 zeszytów dotyczących powstania i rozwoju organizacyjnego poszczególnych organów resortu (SB, MO, ORM, KBW, WOP), wydanych w 1984 r. przez ASW pod wspólnym tytułem *Studia z dziejów organów resortu spraw wewnętrznych* (przy czym zeszyt dotyczący SB został utajniony)¹⁶. Również w 1984 r. nakładem ASW ukazała się praca Piotra Majera *Historiografia i stan badań nad dziejami aparatu bezpieczeństwa i porządku publicznego*¹⁷.

¹⁴ A. Paczkowski, *Aparat bezpieczeństwa*, w: *Instytucje państwa totalitarnego. Polska 1944–1956. Raport. Opracowania*, Warszawa: ISP PAN 1994 (maszynopis powielony), s. 60.

¹⁵ W. Góra, *Z zagadnień organizacyjnych Służby Bezpieczeństwa w pierwszych latach Polski Ludowej 1944–1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, nr 1/1967.

¹⁶ Zob. Z. Jakubowski, *Milicja Obywatelska w latach 1944–1956*, Warszawa: ASW 1984 (*Studia z dziejów organów resortu spraw wewnętrznych*, z. 1); M. Jaworski, *Powstanie i działalność Korpusu Bezpieczeństwa*

W 1987 r. w ASW powołano kilkusobowy zespół historyków (m.in. wszedł w jego skład Henryk Dominiczak), który po dwóch latach badań przygotował pracę pod redakcją Tadeusza Walichnowskiego *Ochrona bezpieczeństwa państwa i porządku publicznego w Polsce 1944–1988*¹⁸ – najpełniejszy w PRL zbiór informacji o resorcie spraw wewnętrznych, jednak zbyt ogólnych i uproszczonych (szczególnie, jeśli chodzi o SB). Mimo tych braków zawiera sporą ilość informacji na temat struktury resortu.

W latach 70. i 80. na tej uczelni ukazywały się „Zeszyty Naukowe ASW” (w sumie 17 roczników), w których publikowano m.in. relacje funkcjonariuszy UB.

W schyłkowym okresie PRL powstała też praca Bohdana Łukaszewicza traktująca o dziejach „resortu” w ujęciu regionalnym¹⁹.

Wewnętrznego, Warszawa: ASW 1984 (*Studia z dziejów organów resortu spraw wewnętrznych*, z. 4); H. Dominiczak, *Powstanie i rozwój organizacyjny Wojsk Ochrony Pogranicza w latach 1945–1983*, Warszawa: ASW 1984 (*Studia z dziejów organów resortu spraw wewnętrznych*, z. 5); J. Pytel, *Organizacja i działalność Ochotniczej Rezerwy Milicji Obywatelskiej w latach 1946–1983*, Warszawa: ASW 1984 (*Studia z dziejów organów resortu spraw wewnętrznych*, z. 6). Tych samych autorów pozycje książkowe: Z. Jakubowski, *Milicja Obywatelska 1944–1948*, Warszawa: PWN 1988; M. Jaworski, *Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego 1945–1956*, Warszawa: MON 1984; H. Dominiczak, *Zarys historii Wojsk Ochrony Pogranicza w latach 1945–1985*, Warszawa: Zarząd Polityczny WOP 1985.

¹⁷ P. Majer, *Historiografia i stan badań nad dziejami aparatu bezpieczeństwa i porządku publicznego oraz wojsk wewnętrznych*, Warszawa: ASW 1984.; także *Wybór wydarzeń z dziejów walk w obronie władzy ludowej w Polsce w latach 1944–1952*, Warszawa: KAW 1985 (część III *Historiografia i stan badań*, oprac. P. Majer).

¹⁸ *Ochrona bezpieczeństwa państwa i porządku publicznego w Polsce 1944–1988*, pod red. T. Walichnowskiego, Warszawa: ASW 1989.

¹⁹ B. Łukaszewicz, *O nową Polskę. Z dziejów aparatu bezpieczeństwa i porządku publicznego na Warmii i Mazurach w latach 1945–1950*, Olsztyn–Szczytno: Wydaw. Ośrodka Badań Nauk. im. W. Kętrzyńskiego, Wydaw. Wyższej Szkoły Oficerskiej MSW 1989.

1. Edycje źródeł wytworzonych przez aparat bezpieczeństwa i jego dotyczące

1.1. Ogólne

Po częściowym otwarciu w latach 90. archiwów resortu spraw wewnętrznych ukazało się wiele prac dotyczących aparatu bezpieczeństwa, a wśród nich także zawierające materiały źródłowe.

Do szczególnie cennych należy seria *Dokumenty* wydawana przez Instytut Studiów Politycznych PAN, a od 2000 r. przez Instytut Pamięci Narodowej²⁰. Zawierają one protokoły i wystąpienia z narad i odpraw, które odbywały się w resorcie bezpieczeństwa publicznego, a także dokumenty normatywne. Inna ważna seria, *Ze zbiorów Centralnego Archiwum MSW*, ukazywała się w latach 1993–1996²¹. Zawiera ona biuletyny informacyjne opracowywane w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego w latach 1946–1948, tworzone na podstawie raportów wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego i komend wojewódzkich MO.

Przekrój dokumentów najwyższych instancji partyjnych (w tym Biura Politycznego KC PPR i KC PZPR), odnoszących się do przełomowych wydarzeń w historii PRL, opublikował w drugim obiegu wydawniczym – pod pseudonimem Jakub Andrzejewski – Andrzej Paczkowski²², a po 1989 r. – Andrzej Garlicki²³.

Ważne dokumenty dotyczące stalinowskich zbrodni opublikował Czesław Kozłowski w książce biograficznej o Bolesławie Bierucie²⁴.

Niezwykle ostrożnie należy podejść do wszelkiego typu „informatorów” resortowych, takich jak *Informator o nielegalnych antypaństwowych organizacjach i bandach zbrojnych działających w Polsce Ludowej w latach 1944–1956*²⁵, czy *Informator o osobach skazanych za szpiegostwo w latach 1944–1984*²⁶. Część zawartych w tych pracach danych ma bowiem

²⁰ *Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–1956. Taktyka, strategia, metody*, oprac. A. Paczkowski, cz. 1: *Lata 1945–1947*, Warszawa: ISP PAN 1994; *Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–1956. Taktyka, strategia, metody*, oprac. A. Paczkowski, cz. 2: *Lata 1948–1949*, Warszawa: ISP PAN 1996; *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1950–1952. Taktyka, strategia, metody*, oprac. A. Dudek, A. Paczkowski, Warszawa: Bellona, IPN 2000; *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1953–1954. Taktyka, strategia, metody*, oprac. G. Majchrzak, A. Paczkowski, Warszawa: IPN 2004. Zob. także materiały partyjne z serii *Dokumenty do dziejów PRL* ISP PAN: *Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949–1970*, oprac. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak, Warszawa: ISP PAN 2000; *Protokół obrad KC PPR w maju 1945 roku*, oprac. A. Kochański, Warszawa: ISP PAN 1992; *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1944–1945*, oprac. A. Kochański, Warszawa: ISP PAN 1992; *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1947–1948*, oprac. A. Kochański, Warszawa: ISP PAN 2002; *Kierownictwo PPR i PZPR wobec wojska 1944–1956*, oprac. J. Poksiński, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2003.

²¹ *Biuletyny Informacyjne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego 1946*, Warszawa 1996; *Biuletyny Informacyjne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego 1947*, t. 1, Warszawa 1993; *Biuletyny Informacyjne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego 1948*, t. 2, Warszawa 1995.

²² *Gomułka i inni. Dokumenty z archiwum KC 1948–1982*, wstęp i oprac. J. Andrzejewski (A. Paczkowski), Warszawa: Krytyka 1986 i wyd. nast. Londyn: Aneks 1987.

²³ A. Garlicki, *Z tajnych archiwów*, Warszawa: BGW 1993.

²⁴ Cz. Kozłowski, *Namiestnik Stalina*, Warszawa: BGW 1993 (Zawartość aneksu: I. *Rezolucja Sekretariatu KC PZPR w sprawie pracy organów bezpieczeństwa, przyjęta na posiedzeniu w dniu 24 lutego 1949 r.*; II. *Projekt sprawozdania komisji Romana Nowaka, powołanej na VIII plenum KC w październiku 1956 r. dla zbadania działalności komisji Biura Politycznego do spraw bezpieczeństwa publicznego*; III. *Opracowany przez B. Bieruta tekst przemówienia prokuratora na procesie biskupa Czesława Kaczmarska w 1953 r.*).

²⁵ *Informator o nielegalnych antypaństwowych organizacjach i bandach zbrojnych działających w Polsce Ludowej w latach 1944–1956*, Lublin: Retro 1993.

²⁶ *Informator o osobach skazanych za szpiegostwo w latach 1944–1984*, Lublin: Retro 1994.

charakter dezinformacyjny. Ponadto wartość tych informatorów (będącymi przedrukami) obniżają naniesione przez wydawnictwo Retro zmiany w stosunku do wydań oryginalnych²⁷.

Kulisy pracy „imperium MBP/MSW” odsłaniają quasi-dokumentalne prace Henryka Piecucha z serii *Tajna historia Polski*²⁸.

Mechanizmy werbowania agentów do pracy w aparacie bezpieczeństwa PRL przybliżają m.in. publikacje Tomasza Balbusa²⁹ i Grzegorza Majchrzaka³⁰. Podstawową instrukcję pracy operacyjnej SB z 1970 r. opublikował Henryk Głębocki³¹.

Z okresu poprzedzającego bezpośrednio rewoltę poznańską w czerwcu 1956 r. na uwagę zasługuje edycja sprawozdań z działalności Komitetu do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego w opracowaniu Aleksandra Kochańskiego³², natomiast z okresu schyłkowego PRL (1986–1989) – trzeci tom materiałów z międzynarodowej konferencji w Miedzeszynie z października 1999 r.³³

Ostatnio zbiór niepublikowanych dokumentów wytworzonych m.in. przez komunikacyjny aparat bezpieczeństwa przygotował zespół wrocławskich historyków, pod redakcją Wojciecha Wrzesińskiego³⁴.

1.2. Źródła sowieckie

Przegląd różnego typu sprawozdań, raportów NKWD dotyczących Polski i aparatu bezpieczeństwa zamieszczono w czterech pozycjach: 1) *NKWD o Polsce i Polakach. Rekonesans archiwalny*³⁵; 2) *Teczka specjalna J.W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946*³⁶; 3) *NKWD i polskie podziemie 1944–1945. Z „teczek specjalnych” Józefa W. Stalina*³⁷, 4) *Reprezje NKWD wobec żołnierzy podziemnego Państwa Polskiego w latach 1944–1945. Wybór*

²⁷ *Informator o nielegalnych antypaństwowych organizacjach i bandach zbrojnych działających w Polsce Ludowej w latach 1944–1956*, wyd. 1964; *Informator o osobach skazanych w Polsce za działalność szpiegowską w latach 1944–1984*, Warszawa 1986 (wcześniejsza wersja wyd. w 1972 r.).

²⁸ *Akcje specjalne. Od Bieruta do Ochaba*, Warszawa: Agencja Wydawnicza CB 1996; *Bruderszaft ze śmiercią. Kto zabił?*, Warszawa: CB 1998; *Brudne gry. Ostatnie akcje służb specjalnych*, Warszawa: CB 1998; *Byłem gorylem Jaruzelskiego. Mówi szef ochrony generała i inni...*, Warszawa: CB 2001; *Czas generałów*, Warszawa: CB 2000; *Imperium służb specjalnych. Od Gomułki do Kani*, Warszawa: CB 1997; *Kim jest Putin? Wielki bluff generałów*, Warszawa: CB 2000; *Požoga. W. Jaruzelski tego nigdy nie powie*, Warszawa: CB 1996 (zob. także: *Siedem rozmów z generałem dywizji Władysławem Pożogą, I zastępcą ministra spraw wewnętrznych, szefem wywiadu i kontrwywiadu*, rozm. H. Piecuch, Warszawa: Czytelnik 1987); *Służby specjalne atakują. Od Jaruzelskiego do Kwaśniewskiego*, Warszawa: CB 1996; *Syndrom tajnych służb. Czas prania mózgu i łamanie kości*, Warszawa: CB 1998; *Tytani zbrodni. Wielka polityczna sierota*, Warszawa: CB 2000.

²⁹ T. Balbus, *Mechanizm werbowania i prowadzenia agentury Urzędu Bezpieczeństwa (dokument MBP z 1945 r.)*, w: *Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego*, t. 3, pod red. Ł. Kamińskiego, Wrocław 2000.

³⁰ G. Majchrzak, *Uprzejmie informuję...*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, nr 4/2002.

³¹ „Biblia” *Służby Bezpieczeństwa: Instrukcja 006/70*, wstęp H. Głębocki, „Arcana”, nr 4-5/2002.

³² A. Kochański, *Sprawozdanie z działalności Komitetu do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego (maj 1955 – kwiecień 1956)*, „Teki Archiwalne”. Seria nowa, t. 3(25)/1998.

³³ *Polska 1986–1989: koniec systemu*. Materiały międzynarodowej konferencji: Miedzeszyn, 21-23 października 1999, t. 3 *Dokumenty*, red. A. Dudek, A. Friszke, Warszawa: Trio, ISP PAN 2002.

³⁴ *Drogi do niepodległości 1944–1956/1980–1989. Nieznane źródła do dziejów najnowszych Polski*, wstęp, wybór i oprac. T. Balbus, Ł. Kamiński, W. Sawicki, K. Szwagrzyk, pod red. W. Wrzesińskiego, Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego 2001.

³⁵ *NKWD o Polsce i Polakach. Rekonesans archiwalny*, red. W. Materski i A. Paczkowski, Warszawa: ISP PAN 1996.

³⁶ *Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946*, oprac. T. Cariewskaja i in., Warszawa: ISP PAN, Instytut Historyczny UW, Rytm, Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej 1998.

³⁷ *NKWD i polskie podziemie 1944–1945. Z „teczek specjalnych” Józefa W. Stalina*, red. ros. A. F. Noskova, red. pol. A. Fitowa, Kraków: Universitas 1998.

źródła, t. 1–2³⁸. Mechanizmy zależności Polski od ZSRR, działalność tzw. doradców radzieckich przy MBP prezentują z kolei tomy: *Polska–ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty WKP(b) 1944–1949*³⁹ i *Polska w dokumentach z archiwów rosyjskich 1949–1953*⁴⁰.

Nadal brak jest, ze względu na ponowne zamknięcie archiwów rosyjskich przed badaczami, naukowych opracowań źródeł z lat 1954–1956 i po przełomie 1956 r.⁴¹

1.3. Materiały dotyczące walki z podziemiem niepodległościowym, opozycją polityczną i przejawami oporu społecznego w okresie stalinowskim

Materiał dotyczący zwalczania podziemia niepodległościowego zawiera opracowana przez Henryka Pająka książka *Akcje oddziałów „Zapory” w tajnych raportach UB-MO*⁴². Ten sam autor opublikował dokumenty dotyczące walki z WiN-em⁴³. Nieznany dokument o V Komendzie WiN opublikował Grzegorz Majchrzak⁴⁴. W ramach serii *Dokumenty* Instytut Pamięci Narodowej wydał tom poświęcony rozpracowaniu i likwidacji rzeszowskiego Wydziału WiN przez komunistyczne organa bezpieczeństwa⁴⁵. Stosunek UB do akcji ujawnienia obrazuje edycja przygotowana przez Zdzisława Zblewskiego⁴⁶.

Tom dokumentów *Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość na Lubelszczyźnie w latach 1944–1947 w opracowaniach funkcjonariuszy MSW* przygotowali do druku Piotr Mirski i Jakub Twardowski⁴⁷.

Ciekawym przykładem edycji źródła obrazującego metody działania i przebieg najważniejszych akcji operacyjnych aparatu bezpieczeństwa w okresie „zimnej wojny” jest praca *Operacja „Cezary” – ubecka analiza „gry” z WiN-em*, w opracowaniu Wojciecha Frazika⁴⁸. Metody działania bezpieki w tej grze operacyjnej ilustrują także listy fikcyjnego komendanta „V Komendy WiN” do kierownika Delegatury Zagranicznej WiN Józefa Maciołka, opublikowane przez Wojciecha Frazika i Janusza Kurtykę⁴⁹.

Źródłem ilustrującym infiltrację oddziałów partyzanckich przez agenturę UB jest raport podany do druku przez Macieja Korkucia⁵⁰.

³⁸ *Represje NKWD wobec żołnierzy podziemnego Państwa Polskiego w latach 1944–1945. Wybór źródeł*, t. 1–2, wyd. F. Gryciuk, P. Matusak, Siedlce: Wydaw. Uczelniane WSRP 1995 (tu tylko część to dokumenty NKWD).

³⁹ *Polska – ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty WKP(b) 1944–1949*, oprac. G. A. Bordiugow, A. Kochoński, A. Koseski, G. F. Matwiejew, A. Paczkowski, Warszawa: ISP PAN 1995.

⁴⁰ *Polska w dokumentach z archiwów rosyjskich 1949–1953*, wybór i opracowanie A. Kochoński, G. P. Muraszko, A. F. Noskova, A. Paczkowski, K. Persak, Warszawa: ISP PAN 2000.

⁴¹ Ostatnio ukazała się książka Mariusza Lesława Krogulskiego z wyborem dokumentów dotyczących obecności wojsk Armii Czerwonej na terytorium Polski w latach 1957–1993 (*Armia Radziecka w Polsce 1957–1993. Dokumenty i materiały*, oprac. M. L. Krogulski, Warszawa: Wydaw. von borowiecky 2002). Jednak wybór ten ilustruje jedynie administracyjno-techniczne aspekty związane z pobytem w Polsce żołnierzy sowieckich.

⁴² *Akcje oddziałów „Zapory” w tajnych raportach UB-MO*, oprac. H. Pająk, Lublin: Retro 1996.

⁴³ *Tajemnice włodawskiej bezpieki*, oprac. H. Pająk, Lublin: Retro 1995.

⁴⁴ G. Majchrzak, *Sumienie kata. Nieznany dokument dotyczący V Komendy WiN*, „Gazeta Polska”, 28 XI 2001.

⁴⁵ *Rozpracowanie i likwidacja Rzeszowskiego Wydziału WiN w dokumentach UB (1945–1949)*, wybór, wstęp i oprac. T. Balbus, Z. Nawrocki, seria *Dokumenty*, Warszawa: IPN 2001.

⁴⁶ *Dwa dokumenty dotyczące stosunku UB do akcji ujawniania żołnierzy AK w 1945 roku*, oprac. Z. Zblewski, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 17/2002.

⁴⁷ *Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość na Lubelszczyźnie w latach 1944–1947 w opracowaniach funkcjonariuszy MSW*, red. P. Mirski i J. Twardowski, Lublin: Klub Inteligencji Katolickiej 2002.

⁴⁸ *Operacja „Cezary” – ubecka analiza „gry” z WiN-em*, przypisami opatrzył W. Frazik, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 15/2001.

⁴⁹ „Marek” i zdrajcy. *Korespondencja pplk. Józefa Maciołka z „Wiktorem” i „Kosem”*, oprac. W. Frazik i J. Kurtyka, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 16/2001.

⁵⁰ „Wtyczka bezpieki” w oddziale partyzanckim. *Raport z przeprowadzonych działań operacyjnych*, oprac. M. Korkuć, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 19–20: 2003.

Fragmenty sprawozdania Departamentu III MBP (walka z opozycją) z działalności w 1951 r. opublikował Igor Hałagida w monografii *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957*⁵¹.

Dużą grupę opublikowanych dokumentów stanowią materiały dotyczące działań aparatu bezpieczeństwa publicznego w ramach „prac organizacyjnych” nad referendum ludowym z 30 czerwca 1946 r.⁵² oraz wyborów do sejmiku z 19 stycznia 1947 r.⁵³

Dokumenty mówiące o działaniach UB w stosunku do PSL (po ucieczce z kraju Stanisława Mikołajczyka w październiku 1947 r.) wydali Andrzej Paczkowski⁵⁴ i Grzegorz Majchrzak⁵⁵.

Z wydawnictw regionalnych należy wymienić szósty tom materiałów źródłowych dotyczący Pomorza Szczecińskiego, poświęcony bezpieczeństwu i porządkowi publicznemu w latach 1944–1950⁵⁶, zawierający oprócz dokumentów administracji rządowej również materiały komend MO różnego szczebla z terenu ówczesnego województwa szczecińskiego oraz pojedyncze dokumenty UB i Wojsk Ochrony Pogranicza (WOP). Również w tej samej serii została wydana pozycja zatytułowana *Rok 1956 w województwie szczecińskim*⁵⁷, zawierająca raporty Wojewódzkiego Urzędu ds. Bezpieczeństwa Publicznego w Szczecinie i KBW (np. nastroje po śmierci Bieruta czy po ujawnieniu tajnego referatu Chruszczowa na XX Zjazd KPZR). Raporty i sprawozdania z pracy wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa zamieścili Zbigniew Nawrocki⁵⁸ i Dariusz Jarosz⁵⁹, natomiast powiatowych urzędów bezpieczeństwa Jerzy Kułak⁶⁰.

1.4. Dokumenty dotyczące walki aparatu bezpieczeństwa z opozycją polityczną, przejawami oporu społecznego (1956–1989)

Dokumenty dotyczące walki aparatu bezpieczeństwa z opozycją polityczną, przejawami oporu społecznego w latach 1956–1989 doczekały się już wydań książkowych. Zdecydowaną większość stanowią prace nawiązujące w swojej tematyce do polskich kryzysów: poznańskiego Czerwca 1956 r.⁶¹, Marca 1968 r.⁶², Grudnia 1970 r.⁶³, radomskiego Czerwca 1976 r.⁶⁴

⁵¹ I. Hałagida, *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957*, Warszawa: IPN 2002.

⁵² *Głosowanie ludowe z 30 czerwca 1946 r. w raportach Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Wybór dokumentów*, zebrali, oprac. i wstępem opatrzyli T. Kisielewski i M. Strzelecki, Bydgoszcz: Akademia Bydgoska im. Kazimierza Wielkiego 2000; Cz. Osekowski, *Referendum 30 czerwca 1946 roku w Polsce*, seria: *Archiwum Sejmu PRL*, Warszawa: Wydaw. Sejmowe 2000; *Referendum z 30 czerwca 1946 r. Przebieg i wyniki*, oprac. A. Paczkowski, seria: *Dokumenty do dziejów PRL*, Warszawa: ISP PAN 1993.

⁵³ Cz. Osekowski, *Wybory do sejmiku z 19 stycznia 1947 roku w Polsce*, Poznań: Wydaw. Poznańskie 2000; *Dokumenty fałszerstw wyborczych w Polsce w roku 1947*, wstęp i opracowanie M. Adamczyk, J. Gmitruk, t. 1–2, Warszawa–Kielce: Muzeum Historii Ruchu Ludowego, Wszechnica Świętokrzyska 2000–2002.

⁵⁴ A. Paczkowski, *UB a połączenie SL i PSL w 1949 roku*, „Zeszyty Historyczne”, z. 95/1991; zob. także *UB a PSL po ucieczce Mikołajczyka – listopad 1947* [bez wyd.], „Zeszyty Historyczne”, z. 93/1990.

⁵⁵ G. Majchrzak, *Wytyczne w sprawie zwalczania podziemia peeselowsko-bechowskiego na wsi*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, nr 17/2001.

⁵⁶ *Źródła do dziejów Pomorza Zachodniego*, t. 6: *Bezpieczeństwo i porządek publiczny w latach 1945–1950*, oprac. T. Białecki, J. Macholak, Szczecin: Wydaw. Nauk. Uniw. Szczecińskiego 1995.

⁵⁷ *Źródła do dziejów Pomorza Zachodniego*, t. 8: *Rok 1956 w województwie szczecińskim*, oprac. K. Kozłowski, Szczecin: Uniw. Szczeciński 1998.

⁵⁸ *Ludzie Różańskiego. Pion śledczy rzeszowskiego UB w 1948 roku*, oprac. T. Balbus, Z. Nawrocki, „Studia Rzeszowskie”, t. 9/2002 (sprawozdanie Wydziału Śledczego WUBP za rok 1948).

⁵⁹ D. Jarosz, *Sprawozdanie Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Kielcach z pracy agenturalno-operacyjnej na wsi woj. kieleckiego z marca 1954 r.*, w: *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 1/1995.

⁶⁰ Na przykładzie Białostoczczyzny: *Białostoczczyzna 1944–1945 w dokumentach podziemia i oficjalnych władz*, oprac. J. Kułak, Warszawa: ISP PAN 1998.

⁶¹ S. Jankowiak, E. Makowski, *Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach*, Poznań: Okręgowa Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu-IPN w Poznaniu 1995; *Po obu stronach barykady. Wojsko Polskie w Poznaniu 1956 w dokumentach*, wstęp i oprac. E. J. Nalepa, Warszawa: Egros 1998; *Poznański Czer-*

oraz lat 80.⁶⁵ Zdjęcia operacyjne Służby Bezpieczeństwa, wykonane w Płocku 25 czerwca 1976 r., zamieszczono na końcu książki Jacka Pawłowicza i Pawła Sasanki *Czerwiec 1976 w Płocku i województwie płockim*⁶⁶.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na opublikowane materiały przedstawiające reakcje wschodnioniemieckiej służby bezpieczeństwa STASI na wydarzenia w Polsce⁶⁷.

wiec 1956, pod red. J. Maciejewskiego i Z. Trojanowiczowej, Poznań: Wydaw. Poznańskie 1990 (kalendarium, fotografie, materiały); *Poznański Czerwiec '56. Nieznane dokumenty, opracowania, fotografie*, oprac. Z. Trojanowiczowa, Poznań: Biblioteka Poznańskiego Czerwca '56 1991. Zob. też bibliografię poznańskiego Czerwca 1956 r.: W. Albrecht-Szymanowska, *Bibliografia poznańskiego Czerwca 1956*, red. Z. Trojanowiczowa, Poznań: Wydawnictwo WiS 1996.

⁶² *Marzec '68. Między tragedią a podłością*, wstęp, wybór i oprac. G. Soltysiak i J. Stępień, [b.m.]: PRO-FI 1998; *Marzec 1968. Trzydzieści lat później*, t. 2, *Aneks źródłowy. Dzień po dniu w raportach SB oraz Wydziału Organizacyjnego KC PZPR*, oprac. M. Zaremba, Warszawa: PWN 1998; *Oficerowie wyjaśniają studentom. Marzec '68 w dokumentach wojskowych*, wstęp i oprac. E. J. Nalepa, Warszawa: AON, WIH 1998 i wyd. 2 – 2000; P. Osęka, *Syjonisci, inspiratorzy, wicherzyciele. Obraz wroga w propagandzie marca 1968*, Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny 1999 (zob. aneks źródłowy).

⁶³ T. Balbus, Ł. Kamiński, *Grudzień '70 poza Wybrzeżem w dokumentach aparatu władzy*, Wrocław: IPN 2000; J. Eisler, „Kler nie zaostrza sytuacji”. *Grudzień 1970 w dokumentach Departamentu IV MSW*, „Więź”, nr 7/2001; T. Górski, H. Kula, *Gdańsk-Gdynia-Elbląg '70. Wydarzenia grudniowe w świetle dokumentów urzędowych*, Gdynia: Inicjatywa 1990; *Grudzień 1970*, Paryż: Editions Spotkania 1986 (dokumenty i relacje z Gdańska, Gdyni, Szczecina i Łodzi); *Grudzień 1970 w dokumentach MSW*, wybór, wstęp i oprac. J. Eisler, Warszawa: IPN, Bellona 2000; *Robotnicze wystąpienia w Szczecinie 1970/1971 (Wybór dokumentów i materiałów)*, oprac. A. Głowacki, Szczecin: Uniw. Szczeciński 1989; *Tajne dokumenty Biura Politycznego. Grudzień 1970*, oprac. P. Domański, Londyn: Aneks 1991; *Wojsko Polskie w Grudniu 1970 w świetle dokumentów operacyjnych*, do druku podał E. J. Nalepa, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, nr 4/1993. Zob. także J. Macholak, *Grudzień 1970 r. w świetle dokumentów Komisji Odszkodowawczej przy Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie*, Szczecin: [b.w.] 1993; H. Piecuch, *Rozstrzelany Grudzień*, Warszawa: „Story” 1990; B. Seidler, *Kto kazał strzelać. Grudzień '70*, Warszawa: BGW 1991; *Spojrzenie z drugiej strony. Relacja z Gdańska 1970*, oprac. L. Jerzewski (J. Łojek), Nowy Jork: Głos 1982; A. Strokowski, *Lista ofiar. Grudzień 1970 r. w Szczecinie*, Szczecin: Albatros 1993.

⁶⁴ *Czerwiec 1976 w materiałach archiwalnych*, wybór, wstęp i oprac. J. Eisler, Warszawa: IPN 2001; *Dwadzieścia lat później. Radomski Czerwiec*, Warszawa: Instytut Wyd. Książka i Prasa 1996 (zob. *Stenogram rozmów przeprowadzonych w gabinecie komendanta wojewódzkiego MO Mozgawy w dniu 25 czerwca 1976*); *Radomski Czerwiec 1976*, cz. 1, *Doniesienie o przestępstwie*, wyd. 2 popr. i uzup., oprac. W. M. Mizerski, Lublin: Norbertinum 1991.

⁶⁵ K. Dubiński, *Zapowiedź sierpniowego przełomu. Meldunki MSW o sytuacji w kraju w okresie 1 lipca – 16 sierpnia 1980*, „Zeszyty Historyczne”, z. 133/2000; G. Majchrzak, *Informacje sytuacyjne MSW z sierpnia 1980 roku*, „Zeszyty Historyczne”, z. 145/2003; G. Majchrzak, *Początki „ochrony” NSZZ „Solidarność” przez Służbę Bezpieczeństwa (wrzesień 1980 – kwiecień 1981)*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 2(4)/2003; P. Piotrowski, *Wrocławska opozycja w 1986 roku w materiałach Służby Bezpieczeństwa*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 2(4)/2003; P. Raina, M. Zbrożek, *Operacja „Lato – 80”. Preludium stanu wojennego. Dokumenty MSW 1980–1981*, Pelpin: Bernardinum 2003; L. Kowalski, *Komisarze stanu wojennego*, „Zeszyty Historyczne”, z. 112/1995 (stan wojenny w meldunkach komisarzy KOK; zob. tego autora opracowanie *KOK wobec opozycji politycznej i Kościoła w latach 80-tych*, „Zeszyty Historyczne”, z. 113/1995 oraz „Arcana”, nr 5/1995); *Podziemie antykomunistyczne w 1987 r. w oczach Służby Bezpieczeństwa*, wyd. W. Sawicki, „Arcana”, nr 3/1999; *Przeciw „Solidarności” 1980–1989. Rzeszowska opozycja w tajnych archiwach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, wybór dokumentów i oprac. J. Draus, Z. Nawrocki, Rzeszów: [b.w.] 2000; *Stan wojenny w dokumentach władz PRL (1980–1983)*, wybór, wstęp i oprac. B. Kopka, G. Majchrzak, Warszawa: IPN 2001; *Stan wojenny w Polsce. Dokumenty i materiały archiwalne 1981–1983*, red. T. Walichnowski, Warszawa: Comandor 2001; *Tajne dokumenty Biura Politycznego. PZPR a „Solidarność” 1980–1981*, oprac. Z. Włodek, Londyn: Aneks 1992; *Tajne dokumenty Biura Politycznego i Sekretariatu KC. Ostatni rok władzy 1988–1989*, oprac. S. Perzkowski (A. Paczkowski), Londyn: Aneks 1994.

⁶⁶ J. Pawłowicz, P. Sasanka, *Czerwiec 1976 w Płocku i województwie płockim*, Toruń: Wydaw. Adam Marszałek 2003.

⁶⁷ *PRL w oczach STASI. Dokumenty z lat 1971, 1980–1982*, cz. 1, wybór, oprac. i tłum. W. Borodziej i J. Kochanowski, Warszawa: FAKT 1995; *PRL w oczach STASI. Dokumenty z lat 1980–1983*, t. 2, wybór, oprac. i tłum. W. Borodziej i J. Kochanowski, Warszawa: FAKT 1996 oraz pochodzące z dawnych archiwów STASI

Kilkadziesiąt tomów źródeł ukazało się w serii *Archiwum Solidarności* (pełny wykaz publikacji: www.archsol.pl)⁶⁸. Najnowsza publikacja z tej serii zaopatrzona została w aneks z dokumentami informacyjnymi Departamentu V Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (dawny Departament IIIA MSW)⁶⁹.

Wydane zostały zbiory dokumentów poświęcone pamięci tragicznie zmarłemu w 1977 r. studentowi, poecie, współpracownikowi Komitetu Obrony Robotników – Stanisławowi Pyjasowi⁷⁰ oraz Grzegorzowi Przemykowi, maturzyście – synowi opozycyjnej poetki Barbary Sadowskiej, który został pobity na śmierć w komisariacie MO w 1983 r.⁷¹ Indywidualne losy zostały również ukazane przez pryzmat akt operacyjnych dotyczących działaczy społecznych w Poznaniu i Krakowie⁷². Monumentalnego wydawnictwa źródłowego (1100 stron) doczekała się przedsięwzięta opozycja w Małopolsce⁷³. Dokumenty PZPR dotyczące opozycji w skali ogólnopolskiej opublikowano we Wrocławiu⁷⁴.

1.5. Aparat bezpieczeństwa a Kościół

Udział UB w walce z Kościołem, a konkretnie działania aparatu bezpieczeństwa w związku z uwięzieniem prymasa Stefana Wyszyńskiego w latach 1953–1956 przedstawia po-

dokumenty zebrane przez W. Sawickiego w tomie *Raport Kiszczaka dla Moskwy, czyli czego nie powiedział minister Widacki*, Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego 2002.

⁶⁸ Dokumenty i opracowania źródłowe *Archiwum Solidarności* wychodziły w drugim obiegu wydawniczym w trzech, równoległe przygotowywanych seriach: *Dokumenty*, *Relacje i opracowania* oraz *Polska stanu wojennego*, pod kierunkiem Andrzeja Paczkowskiego. Opublikowano m.in. (w kolejności druku, głównie w Warszawie): M. Szejnert, T. Zalewski, *Szczecin: Grudzień-Sierpień-Grudzień*, Nowa 1984; *Proces MRK „S”*, Nowa 1985; K. Zuzanna (B. Tchórzewska), *Czterech z „Andaluzji”*, Nowa 1985; *Proces Palubickiego*, Nowa 1986; W. Kwaśniewska (W. Kwiatkowska), *Grudzień 1970 w Gdyni*, Pokolenie 1986; K. Czabański, *Bydgoszcz – marzec 1981. Dokumenty, komentarze, relacje*, Most 1987; J. Fajerant (J. Cieszewski), *Co powiedzą nasze dzieci...? Relacja o strajku w kopalni „Ziemowit” (15–24 grudnia 1982)*, Most 1987; Z. Bujak, *Prawda raz powiedziana... na podstawie materiałów zebranych przez Janinę Jankowską*, Nowa 1987; J. Autor (Z. Łupina), *Strajk nauczycieli Lubelszczyzny 19 XI 1981–3XII 1987*, IN PLUS 1988; J. Gajewski (M. Jastrzębski), *Poza zasięgiem cenzury 1982–1986. Materiały do bibliografii druków zwartych*, Kraków: Oficyna Literacka 1988; J. Siedlecka, *Jaworowe dzieci*, Nowa 1988; *Użyto broni. Relacje górników kopalni „Wujek”*, oprac. J. Cieszewski, Kraków: Biblioteka Obserwatora Wojennego 1988; *Przepychanka*, oprac. J. Cieszewski, Nowa 1989; K. Modzelewski, *Między umową a wojną*, Nowa 1989; J. Sadecki (M. Garden), *Nowa Huta: ziarna gniewu, ziarna nadziei*, Most 1989; *Rewolucja kulturalna w Instytucie Badań Jądrowych 13 XII 1981–1989*, oprac. A. Szarkowski, H. Pes, J. Kresowiak, Nowa 1990.

W 1991 r. powstało Stowarzyszenie „Archiwum Solidarności”, które przejęło dorobek i zbiory poprzedniej, nielegalnej „firmy”. Stowarzyszenie wydało m.in.: R. Kowalczyk, *Łódzki strajk studencki*, Warszawa: Fundacja Nowej 1992; T. Tabako, *Strajk '88*, Warszawa: Fundacja Nowej 1992; *Proces o uprowadzenie i zabójstwo księdza Jerzego Popiełuszki*, cz. 1, *Wyjaśnienia oskarżonych. Akt oskarżenia przeciwko generałom W. Ciastoniowi i Z. Płatkowi*, cz. 2, *Zeznania świadków*, Warszawa: Fundacja Nowej 1992; *Postulaty 1970–71 i 1980. Materiały źródłowe do dziejów wystąpień pracowniczych w latach 1970–1971 i 1980 (Gdańsk i Szczecin)*, zebrane i oprac. przez B. Chmiel i E. Kaczyńską, Warszawa: NOWA 1998; *Zapis wydarzeń. Gdańsk-Sierpień 1980. Dokumenty*, zebrali i oprac. A. Drzycimski i T. Skutnik, Warszawa: NOWA 1999.

⁶⁹ *Komisja Krajowa NSZZ „Solidarność”. Posiedzenie w dniach 11–12 grudnia 1981 r.*, wyd. 2 uzupełn., red. T. Tabako, wstęp A. Paczkowski, Warszawa: ISP PAN, SAS 2003.

⁷⁰ *Czy ktoś przebiję ten mur? Sprawa Stanisława Pyjasa*, wstęp i oprac. F. Pyjas, A. Roliński, J. Szarek, Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, IPN Oddział w Krakowie, Biuro Festiwalowe Kraków 2000, Księgarnia Akademicka 2001.

⁷¹ M. Wysocki, *Osaczony. W sprawie śmierci Grzegorza Przemyka*, Warszawa: Wydaw. von borowiecky 1997; M. Wysocki, *Osaczony złem*, Warszawa: Wydaw. Bodiliani 2000.

⁷² P. Zwiernik, *Rozpracowanie „Motorniczego”*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 2(4)/2003; J. Szarek, *Sprawa Operacyjnego Rozpracowania „Naprawiacz”*, „Arcana”, nr 4-5/2002.

⁷³ *Opozycja małopolska w dokumentach 1976–1980*, wybór i oprac. A. Roliński, Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego 2003; Zob. też artykuł recenzyjny: H. Głębocki, *Krakowscy „cisi” i „gęgacze” (1976–1980)*, „Arcana”, nr 51-52/2003.

⁷⁴ *Opozycja demokratyczna w Polsce w świetle akt KC PZPR 1976–1980. Wybór dokumentów*, wybór, wstęp i oprac. Ł. Kamiński, P. Piotrowski; przedm. W. Wrzesiński, Wrocław: GAJT 2002.

zycja opracowana przez Bogdana Pieca *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski w dokumentach aparatu bezpieczeństwa PRL (1953–1956)*⁷⁵. Dokumenty MBP z lat 1947 i 1949 odnoszące się do Kościoła opracował Jan Żaryn⁷⁶.

Z kolei największą część dokumentów mówiących o relacjach między Kościołem katolickim a władzami PRL wydał Peter Raina⁷⁷. Ten sam autor najnowszy swój wybór dokumentów poświęcił tragicznym losom sióstr zakonnych w schyłkowym okresie polskiego stalinizmu⁷⁸. Uzupełnieniem tych prac mogą być dwa tomy londyńskiej oficyny wydawniczej Aneks z serii *Tajne dokumenty*⁷⁹.

Tom dokumentów ilustrujących skalę terroru (nazistowskiego i komunistycznego) wobec duchowieństwa górnośląskiego opracowali Kornelia Banaś i Adam Dziurok⁸⁰.

Reprezentatywnym przykładem edycji dokumentów Służby Bezpieczeństwa jest pozycja w opracowaniu Lucyny Żbikowskiej *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk. Kazania pod specjalnym nadzorem*⁸¹.

Dwa tomy dokumentów dotyczących obchodów milenijnych 1966 roku opublikowano w serii *Źródła do dziejów Polski XX wieku – ze zbiorów Centralnego Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*⁸².

Sprawozdanie z operacji „Lato-79”, poświęcone ocenie działań resortu spraw wewnętrznych (MSW) związanych z pierwszą pielgrzymką Jana Pawła II do Polski, opracował i przygotował do druku Grzegorz Majchrzak⁸³.

Obszerny wybór dokumentów z tzw. procesu toruńskiego (procesu przeciwko zabójcom ks. Jerzego Popiełuszki) znalazł się w książkach – Waldemara Chrostowskiego⁸⁴, Krystyny Daszkiewicz⁸⁵ i Siegfrieda Lammicha⁸⁶.

⁷⁵ *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski w dokumentach aparatu bezpieczeństwa PRL (1953–1956)*, wybór i oprac. B. Piec, Warszawa: Verbinum 2001.

⁷⁶ J. Żaryn, „Ofensywa kleru a nasze zadania... 1947”. *Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego wobec Kościoła w Polsce*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN”, t. 36/1993; *Naszym zadaniem – „Uświadomić masy...”*. *Przyczynek do historii stosunków państwo–Kościół*, w: *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 4/1999.

⁷⁷ *Arcybiskup Dąbrowski – rozmowy watykańskie*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax 2001; *Cele polityki władz PRL wobec Watykanu. Tajne dokumenty 1967–1989*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax 2001; *Kościół w Polsce 1981–1984*, Londyn: Veritas 1985; „*Te Deum*” *Narodu Polskiego: Obchody Tysiąclecia Chrztu Polski w świetle dokumentów kościelnych*, Olsztyn: [b.w.] 1991; *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów*, t. 1–3 [1945–1989], Poznań–Pelplin: W drodze, Bernardinum, 1994–1996; *Kościół–Państwo w świetle akt Wydziałów do Spraw Wyznań 1967–1968*, Warszawa: Książka Polska 1994; *Kardynał Wyszyński*, t. 1–7, Warszawa: Książka Polska 1993–1998 [dokumenty źródłowe do 1967]; *Ks. Jerzy Popiełuszko: Męczennik za wiarę i ojczyznę*, t. 1–2, Olsztyn: Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne 1990; *Rozmowy z władzami PRL. Arcybiskup Dąbrowski w służbie Kościoła i narodu*, t. 1, 1970–1981, t. 2, 1982–1989, Warszawa: Książka Polska 1995; *Stefan Kardynał Wyszyński*, t. 1–3, Londyn: [b.w.] 1979–1988 [dokumenty źródłowe do początku lat 60.]; *Troska o internowanych. Interwencje abp. Dąbrowskiego u gen. Kiszczaka 1982–1989*, Warszawa: Wydaw. von borowiecky 1999; *Wizyty apostolskie Jana Pawła II w Polsce. Rozmowy przygotowawcze Watykan–PRL–Episkopat*, Warszawa: Książka Polska 1997.

⁷⁸ P. Raina, *Losy sióstr zakonnych w PRL. Wysiedlenie – obozy – uwolnienie 1954–1956*, Warszawa: Wydaw. von borowiecki 2004.

⁷⁹ *Tajne dokumenty. Państwo – Kościół 1980–1989*, Londyn–Warszawa: Aneks–Polityka 1993; *Tajne dokumenty. Państwo – Kościół 1960–1980*, Londyn: Aneks 1996. Zob. także *Poufny dokument KC PZPR z 1986 r. o polityce wobec Kościoła*, „Więź”, nr 11/1992.

⁸⁰ *Represje wobec duchowieństwa górnośląskiego w latach 1939–1956 w dokumentach*, wstęp, wybór i oprac. K. Banaś i A. Dziurok, Katowice: IPN 2003.

⁸¹ *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk. Kazania pod specjalnym nadzorem*, materiały zebrała i wstępem opatrzyła L. Żbikowska, [b.m.]: Michalineum 1996.

⁸² *Obchody milenijne 1966 roku w świetle dokumentów Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, wybór i oprac. W. Chudzik i in., Warszawa: Rytm 1998; *Uroczystości milenijne 1966 roku. Sprawozdania urzędów spraw wewnętrznych*, Warszawa: KiW 1996.

⁸³ G. Majchrzak, *Pierwsza pielgrzymka Jana Pawła II do Polski w świetle materiałów MSW*, „Dzieje Najnowsze”, nr 1/2002.

1.6. Więzienia i obozy

Istotne dla tego tematu publikacje źródłowe zamieszczono w czterotomowym wydawnictwie *Niemcy w Polsce 1945–1950. Wybór dokumentów*⁸⁷, w „Tekach Archiwalnych”⁸⁸, „Biuletynie Głównej Komisji...”⁸⁹ oraz w siódmym tomie z serii *Dokumenty* Instytutu Pamięci Narodowej⁹⁰. Sprawozdanie inspektorów Najwyższej Izby Kontroli z kontroli zakładów karnych w 1958 r. opublikowali Bogusław Kopka i Krzysztof Madej⁹¹.

1.7. Organa wymiaru sprawiedliwości

Źródłowe materiały pomocnicze, takie jak wybory dokumentów z aktów oskarżenia, wyroków sądowych, prośb o ułaskawienie, protokołów wykonania kary śmierci, wykazy przepisów prawnych, można znaleźć w publikacjach Macieja Romana Bombickiego⁹², Henryka Czarneckiego⁹³, Mieczysława Motasa⁹⁴, Bogusława Nowopolskiego⁹⁵, Krzysztofa Szwagrzyka⁹⁶, Stefana Zwolińskiego⁹⁷. Dokumenty (akty oskarżenia, wyroki) publikowane są wraz z aparatem naukowym w każdym numerze „Zeszytów Historycznych WiN-u”. W pierwszym tomie „Studiów Rzeszowskich” został zamieszczony, sporządzony w 1947 r. przez WUBP w Rzeszowie, akt oskarżenia przeciw 39 działaczom WIN-u, a w tomie następ-

⁸⁴ W. Chrostowski, *Świadectwo. Dokumenty*, [Kraków]: IRSA 1991.

⁸⁵ K. Daszkiewicz, *Uprowadzenie i morderstwo ks. Jerzego Popiełuszki*, Poznań: SAWW 1990.

⁸⁶ S. Lammich, *Proces przeciwko zabójcom ks. Jerzego Popiełuszki. Relacja obserwatora i dokumenty*, Londyn: Polonia 1986.

⁸⁷ *Niemcy w Polsce 1945–1950. Wybór dokumentów*, pod red. W. Borodziej i H. Lemberga, t. 1, *Władze i instytucje centralne. Województwo olsztyńskie*, Warszawa: Neriton 2000; t. 2, *Polska Centralna. Województwo śląskie*, Warszawa: Neriton 2000; t. 3, *Województwa szczecińskie i poznańskie*, Warszawa: Neriton 2001; t. 4, *Pomorze Gdańskie i Dolny Śląsk*, pod red. D. Boćkowskiego, Warszawa: Neriton 2001.

⁸⁸ W. Janowski, *Stan więziennictwa i warunków odbywania kary w początkach 1956 roku, w świetle sprawozdania komisji rządowej*, „Teki Archiwalne”. Seria nowa, t. 3(25)/1998.

⁸⁹ T. Wolsza, *Obozy pracy niewolniczej w Polsce. Dokumenty ze zbiorów Instytutu Polskiego i Muzeum im. Generała Sikorskiego w Londynie*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej”, t. 36/1993; T. Wolsza, *Obozy pracy niewolniczej w Polsce. Nieznane dokumenty z 1953 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej”, t. 40/1997–1998.

⁹⁰ *Obóz Pracy w Świętochłowicach w 1945 roku. Dokumenty, zeznania, relacje, listy, wybór, wstęp i oprac.* A. Dziurok, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej 2002.

⁹¹ B. Kopka, K. Madej, *NIK za kratami*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, nr 3 (38)/2004.

⁹² M. R. Bombicki, *AK i WiN przed sądami specjalnymi*, Poznań 1993; *Księża przed sądami specjalnymi 1944–1954*, Poznań 1993; *Zbrodnie prawa. Wyroki sądów wojskowych w latach 1944–1954*, t. 1-2, Poznań 1993–1994.

⁹³ H. Czarnecki, *Informator o dokumentach sądowo-więziennych z lat 1944–1956*, Poznań: Okręgowa Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Poznaniu 1993.

⁹⁴ M. Motas, *Przegląd przepisów karnych 1944–1956*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej”, t. 34/1992.

⁹⁵ B. Nowopolski, *Ludzie i oblicza stalinizmu w Polsce w latach 1944–1956*, Warszawa: Comandor 1999 (rozdział 1: *Wyroki*).

⁹⁶ K. Szwagrzyk, *Golgota wrocławska 1945–1956*, Wrocław: Klio 1996 (zamieszczoną w tej książce *Listę straconych na mocy wyroków Wojskowego Sądu Rejonowego we Wrocławiu (1946–1955)* można uzupełnić tekstem podanym przez Ł. Kamińskiego: *Skazania na śmierć przez sądy wojskowe w 1945 r.*, w: *Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego*, t. 2, pod red. Ł. Kamińskiego, Wrocław 1999); *Informator o dokumentach sądowo-więziennych z lat 1945–1956*, Wrocław: OKBZpNP-IPN 1995; *Winni? – Niewinni? Dolnośląskie podziemie niepodległościowe (1945–1956) w świetle dokumentów sądowych*, Wrocław: Zarząd Główny Stowarzyszenia Społeczno-Kombatanckiego „Wolność i Niezawisłość” 1999; *Straceni na Dolnym Śląsku 1945–1956*, Wrocław–Rzeszów 2002.

⁹⁷ S. Zwoliński, *Skazani na śmierć przez sądy WP w latach 1944–1945. Wyroki, których być nie powinno*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, nr 1/1992.

nym wyrok w tej sprawie⁹⁸. Ważnym źródłem, zawierającym akty oskarżenia, wyroki i protokoły wykonania kary śmierci członków kierownictwa WiN-u, jest szósty tom z serii *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*⁹⁹, w opracowaniu Andrzeja Zagórskiego.

Interesującą notatkę z materiałów partyjnych o działalności „organów służby sprawiedliwości wojska” z 1951 r. zamieścił w pierwszym tomie *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały* Dariusz Jarosz¹⁰⁰.

Wydawnictwo książkowe dokumentów Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym opracowali Dariusz Jarosz i Tadeusz Wolsza¹⁰¹. Same sprawozdania z działalności Komisji Specjalnej z lat 1946–1949 przygotował z kolei Damian Szczepański¹⁰².

Warto wspomnieć o opublikowanym raporcie komisji Mariana Mazura, powołanej w grudniu 1956 r. dla zbadania odpowiedzialności byłych pracowników Głównego Zarządu Informacji, Naczelnej Prokuratury Wojskowej i Najwyższego Sądu Wojskowego¹⁰³, oraz o memoriale Mieczysława Szerera w sprawie odpowiedzialności za łamanie praworządności w sądownictwie wojskowym¹⁰⁴. Opublikowano również protokoły przesłuchań przed komisją dla zbadania działalności sekcji tajnych w sądownictwie polskim w okresie 1950–1954¹⁰⁵ oraz materiały Komisji Wymiaru Sprawiedliwości, Bezpieczeństwa i Porządku Publicznego KC PZPR, która w sierpniu 1957 r. podjęła problematykę postaw moralno-etycznych i zjawisk patologicznych wśród funkcjonariuszy MO¹⁰⁶.

Dokumenty dotyczące wykonywania kary śmierci w pierwszych i ostatnich latach tzw. okresu stalinowskiego opublikowali Krzysztof Szwagrzyk¹⁰⁷ i Marcin Zwolski¹⁰⁸. Zagadnie-

⁹⁸ Akt oskarżenia przeciwko trzydziestu dziewięciu działaczom Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość”, sporządzony przez Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Rzeszowie, „Studia Rzeszowskie”, t. 1/1995; Wyrok na trzydziestu dziewięciu działaczy Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” w Rzeszowie, „Studia Rzeszowskie”, t. 2/1995; zob. także: K. Kaczmarek, M. Krzysztofiński, *Żołnierze wyklęci. Antykomunistyczne podziemie na Rzeszowszczyźnie po 1944 roku*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, nr 2/2001.

⁹⁹ Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach, t. 6 cz. 1–3: *Cztery Zarządy Główny WiN przed sądami PRL*, oprac. A. Zagórski, Wrocław: Zarząd Główny WiN 1999–2000. Publikowane w tomach 1–3 serii (Wrocław 1997) „Sprawozdania informacyjne ZG WiN” z lat 1946–1947 przynoszą wiele informacji na temat funkcjonowania stalinowskiego aparatu represji w Polsce.

¹⁰⁰ D. Jarosz, „Notatka dotycząca działalności organów służby sprawiedliwości wojska” z 16 III 1951 r., w: *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 1/1995.

¹⁰¹ *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. D. Jarosz i T. Wolsza, Warszawa: Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN 1995.

¹⁰² D. Szczepański, *Sprawozdanie z działalności Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym z lat 1946–1949*, „Teki Archiwalne”, Seria nowa, t. 3(25)/1998.

¹⁰³ *Raport komisji Mazura*, „Gazeta Wyborcza”, nr 18, 22 I 1999. W tym samym dzienniku z 29 kwietnia 1999 r. opublikowano dokument, który zakończył śledztwo przeciwko sędziom i prokuratorom, wszczęte po sporządzeniu tzw. raportu Mazura, pod zmiennym tytułem – podanym od redakcji – *Stalinizm do umorzenia. Wniosek o odmowie ścigania*.

¹⁰⁴ M. Szerer, *Memoriał w sprawie odpowiedzialności za łamanie praworządności w sądownictwie wojskowym*, Lublin: Biblioteka Informatora Regionu Środkowo-Wschodniego NSZZ „Solidarność” 1985 (przedruk z „Zeszytów Historycznych”, z. 49/1979).

¹⁰⁵ J. Stepień, *Sekcje tajne w sądownictwie polskim 1950–1954. Protokoły przesłuchań przed komisją dla zbadania ich działalności (1956–1957)*, „Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN”, t. 39/1996.

¹⁰⁶ W. Janowski, *Problematyka walki z nadużyciami władzy oraz demoralizacją wśród funkcjonariuszy Milicji Obywatelskiej na forum obrad Komisji Wymiaru Sprawiedliwości, Bezpieczeństwa i Porządku Publicznego KC PZPR w sierpniu 1957 r.*, „Teki Archiwalne”, seria nowa, t. 4/2000.

¹⁰⁷ *Wykonywanie egzekucji w Polsce. Zarządzenia i korespondencja z lat 1945–1946 (wybór dokumentów)*, oprac. K. Szwagrzyk, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 17/2002.

¹⁰⁸ M. Zwolski, *Wykonywanie kary śmierci w polskich więzieniach grudzień 1954 – kwiecień 1956*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 1 (3)/2003; zob. też „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, nr 11 (22)/2002, który

nie to omówił Marek Żukowski w artykule *Kara śmierci w praktyce sądów wojskowych i cywilnych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956*¹⁰⁹.

W „Zeszytach Historycznych” (z. 67/1984), pod wspólnym tytułem *Trzy dokumenty ujawniające mechanizmy przemocy i gwałtu w Polsce w latach 1947–1955*, opublikowano *Notatkę w sprawie nadużyć w śledztwie w organach Informacji* z początku 1957 r. oraz *Sprawozdanie Komisji powołanej dla zbadania przejawów łamania praworządności przez pracowników Generalnej Prokuratury i Prokuratury m.st. Warszawy* z 11 kwietnia 1957 r.¹¹⁰

Dokumenty bezprawia w PRL były publikowane, poza cenzurą, jeszcze przed 1990 r. przez KSS „KOR”¹¹¹, Komitet Helsiński w Polsce¹¹², Instytut Literacki w Paryżu¹¹³.

2. Wspomnienia, wywiady i relacje

Bogate materiały, głównie opisujące metody śledcze, przynoszą liczne wspomnienia aresztowanych, sądzonych i skazanych w latach 1944–1956, publikowane zarówno w prasie, jak i w formie książkowej, np. opracowanie Danuty Suchorowskiej *Wielka edukacja. Wspomnienia więźniów politycznych PRL (1945–1956)*¹¹⁴, i żołnierzy AK¹¹⁵. W pracy Romana Pecki *O śmierci myślałem jak o zbawieniu*, zebrano w jednym tomie zarówno relacje ofiar, jak i katów¹¹⁶. Szczególną wartość, dla poznania codzienności w peerelowskim więzieniu mają wspomnienia siostry Adama Doboszyńskiego – Jadwigi Malkiewiczowej¹¹⁷. Wspomnienia kapelana więziennego z lat 1945–1956 – autorstwa Hieronima Lewandowskiego, ze wstępem Krystiana Bedyńskiego – opublikowano w „Przeglądzie Więziennictwa Polskiego”¹¹⁸. Liczne relacje poszkodowanych przez reżim stalinowski wydano w serii *Biblioteka Staszowska*, pod redakcją Macieja A. Zarębskiego¹¹⁹. Ukazały się także drukiem wspomnienia więźniów poli-

jest w całości poświęcony tej tematyce. O miejscach pochówków ofiar komunizmu w Polsce zob. „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, nr 7 (30)/2003.

¹⁰⁹ M. Żukowski, *Kara śmierci w praktyce sądów wojskowych i cywilnych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956*, „Przegląd Zachodnio-Pomorski”, z. 1/2003.

¹¹⁰ Trzecim dokumentem jest list Włodzimierza Lechowicza do adwokata Władysława Winawera z 12 V 1956 r. zawierający opis metod śledczych stosowanych wobec niego w latach 1948–1956, głównie w tajnym areszcie MBP w Miedzeszynie.

¹¹¹ *Dokumenty bezprawia*, Warszawa: NOWA 1978; zob. także *Dokumenty Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR”*, wstęp i oprac. A. Jastrzębski, Warszawa–Londyn: PWN, Aneks 1994.

¹¹² *Raport madrycki o przestrzeganiu praw człowieka i obywatela w Polsce*, Warszawa: Wydaw. im. Konstytucji 3-Maja [rok wyd.] 1980.

¹¹³ *Prawa człowieka i obywatela w PRL (13 XII 1981 – 31 XII 1982)*, Paryż: Instytut Literacki 1983; *Raport o stanie narodu i PRL*, Paryż: Instytut Literacki 1980. Zob. także pracę Jakuba Karpińskiego *Dziwna wojna*, Paryż: Instytut Literacki 1990 (zawartość: I. „Solidarność” przed stanem wojennym. Główne punkty historii; II. 1981–1982: pierwszy rok stanu wojennego; III. 1983–1984: policja i opozycja).

¹¹⁴ D. Suchorowska, *Wielka edukacja. Wspomnienia więźniów politycznych PRL (1945–1956)*, Warszawa: Omnipress 1990.

¹¹⁵ M.in. T. Jędrzejewicz, *Cela śmierci*, Warszawa: CB 2000; S. Krupa, *X Pawilon. Wspomnienia AK-owca ze śledztwa na Rakowieckiej*, Warszawa: Omnipress 1989 (wyd. 2, Ząbki 2000); W. Minkiewicz, *Mokotów–Wronki–Rawicz. Wspomnienia 1939–1954*, Warszawa: Nowa 1988; T. Rostworowski, *Zaraz po wojnie. Wspomnienia duszpasterza (1945–1956)*, Paryż: Editions Spotkania 1986; P. Woźniak, *Zapluty karzel reakcji. Wspomnienia AK-owca z więzień w PRL*, Paryż: Spotkania 1984.

¹¹⁶ *O śmierci myślałem jak o zbawieniu. Mówią katowani i ich kaci 1945–1956*, oprac. R. Peska, Pabianice: Pamięć 1997.

¹¹⁷ J. Malkiewiczowa, *Wspomnienia więzienne*, Lublin–Śląsk–Warszawa: Antyk 1987.

¹¹⁸ H. Lewandowski, *Wspomnienia kapelana więziennego z lat 1945–1956*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 14/1997.

¹¹⁹ *Tropem zbrodni stalinowskich. Materiały z ogólnopolskiego sympozjum popularno-naukowego „Zbrodnie stalinowskie wobec Polski”*, pod red. M. A. Zarębskiego, seria *Biblioteka Staszowska*, Staszów: Staszowskie Towarzystwo Kulturalne 1992.

tycznych z centralnych więzień okresu stalinowskiego – Wroniek i Rawicza¹²⁰, więzienia Montelupich w Krakowie¹²¹, więzień kobiecych – Fordonu i Inowrocławia¹²² oraz wspomnienia represjonowanych przez władze komunistyczne duchownych, dostojników Kościoła katolickiego, w tym ks. kardynała Stefana Wyszyńskiego¹²³. Istotną literaturą wspomnieniową wzbogaciła się o dwa zbiory relacji więźniów skazanych na karę śmierci w pierwszym powojennym dziesięcioleciu¹²⁴. Na podstawie wspomnień i relacji z polskich obozów pracy powstały opracowania Helgi Hirsch *Zemsta ofiar. Niemcy w obozach w Polsce 1944–1950*¹²⁵ i Mateusza Wyrwicha *Łagier Jaworzno*¹²⁶. W konwencji wywiadu prezentują się także książki jak: słynne już wywiady Teresy Torańskiej z działaczami komunistycznymi *Oni*¹²⁷, „wywiady-rzeki” z funkcjonariuszami aparatu bezpieczeństwa: *Tajemnice bezpieki* – wspomnienia Franciszka Szlachcica opracowane przez Jerzego Sławomira Maca¹²⁸ oraz *Spotkania z Fejginem* Henryka Piecucha¹²⁹. Na uwagę zasługuje przeprowadzony w więzieniu przez Piotra Lipińskiego wywiad z 75-letnim emerytowanym oficerem UB Adamem Humerem, skazanym przez sąd rejonowy na 9 lat więzienia za popełnione zbrodnie stalinowskie¹³⁰. Swoistym dokumentem ukazującym również działalność pionu śledczego MBP jest samokrytyka jego kierownika Józefa Różańskiego¹³¹. Relację szefa kontrwywiadu Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (Departament I) w latach 1948–1954 Stefana Antosiewicza podał do druku Leszek Pawlikowicz¹³².

Trudno nie wspomnieć w tym miejscu o relacjach osób zmuszanych do współpracy z bezpieką lub wplątanych w jej operacje. Tytułem przykładu: 1) Wiesława Krajewska-Michalska, *Nie byłam agentką... Opowieść o Danucie Sobolewskiej*¹³³; 2) Bronisław Sigda, *Rozpracowanie Komendy WiN (wspomnienia osobiste)*¹³⁴; 3) „V Komenda” *WiN w relacji dwóch szeregowych żołnierzy*, w opracowaniu Tomasza Nowickiego¹³⁵.

¹²⁰ *Powrót do Wroniek. Dokument pamięci lat 1945–1956*, pod red. K. Stróżyńskiego, Wronki: Towarzystwo Miłośników Ziemi Wronieckiej 1995; *W złowieszczych murach Wroniek i Rawicza lat 1945–1956. Wspomnienia więźniów politycznych*, Poznań: Związek Więźniów Politycznych Okresu Stalinowskiego. Oddział Wielkopolska 1995.

¹²¹ D. Wojnar-Górecka, *Klementyna. Więzienne wspomnienia z procesu WiN-u*, Kraków: Księgarnia Akademicka 1997.

¹²² *Zawołać po imieniu. Księga kobiet-więźniów politycznych 1944–1958*, t. 1–2, zebrały i oprac. B. Otwinowska i T. Drzał, Nadarzyn–Pruszków: VIPART, 1999–2003; R. Czaplinska, *Z archiwum pamięci. 3653 więzienne dni*, pod red. K. Szwagrzyka i J. Żygadły, Wrocław: IPN 2003.

¹²³ S. Wyszyński, *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski, Zapiski więzienne*, Warszawa: Wydaw. im. Stefana Kardynała Wyszyńskiego „Soli Deo” 1995.

¹²⁴ *Księga świadectw. Skazani na karę śmierci w czasach stalinowskich i ich losy*, red. K. Madej, J. Żaryn, J. Żurek, Warszawa: IPN 2003; M. Wyrwich, *W celi śmierci*, Warszawa: Rytm 2002.

¹²⁵ H. Hirsch, *Zemsta ofiar. Niemcy w obozach w Polsce 1944–1950*, Warszawa: Volumen 1999.

¹²⁶ M. Wyrwich, *Łagier Jaworzno*, Warszawa: Editions Spotkania 1995.

¹²⁷ T. Torańska, *Oni*, Londyn: Aneks 1985; Warszawa: Agencja Omnipress 1990 i nast. wyd.; por. A. Sobór, *Jakub Berman – organizator Centralnego Biura Komunistów Polski w ZSRR (styczeń–lipiec 1944 roku)*, „Studia Historyczne”, z. 1/2002; R. Spalek, *Jakub Berman – współtwórca podstaw państwa komunistycznego w Polsce (XII 1943 – XII 1948)*, „Wiadomości Historyczne”, nr 3/2001.

¹²⁸ *Tajemnice bezpieki* (J.S. Mac, *Przysłuchanie supergliny*; F. Szlachcic, *Gorzki smak władzy. Wspomnienia*), Warszawa: FAKT 1990.

¹²⁹ H. Piecuch, *Spotkania z Fejginem. Zza kulisy bezpieki*, Warszawa: Wydaw. Ludowe 1990.

¹³⁰ P. Lipiński, *Humer i inni*, Warszawa: Agencja Wydawnicza „Cinderella Books” 1997.

¹³¹ *Samokrytyka Józefa Różańskiego*, oprac. Z. Uniszewski, „Karta”, nr 31/2000.

¹³² L. Pawlikowicz, *Kontrwywiad Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w latach 1948–54 według relacji płka Stefana Antosiewicza*, „Rzeszowskie Zeszyty Naukowe »Prawo – Ekonomia«”, t. 17/1995.

¹³³ W. Krajewska-Michalska, *Nie byłam agentką... Opowieść o Danucie Sobolewskiej*, Wrocław: Siedmioróg 1999.

¹³⁴ B. Sigda, *Rozpracowanie Komendy WiN (wspomnienia osobiste)*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 9/1996.

¹³⁵ „V Komenda” *WiN w relacji dwóch szeregowych żołnierzy*, zebrał i oprac. T. Nowicki, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 15/2001.

Przez długi czas podstawowym źródłem informacji – po obu stronach „żelaznej kurtyny” – o mechanizmach funkcjonowania aparatu bezpieczeństwa były relacje Józefa Światły¹³⁶.

Na temat „polskich miesięcy” bogata jest literatura faktu. Ukazały się wspomnienia znanych działaczy opozycji oraz osób represjonowanych¹³⁷ oraz wywiady z nimi¹³⁸.

W ramach programu badawczego Biura Edukacji Publicznej IPN „Stan wojenny – spojrzenie po dwudziestu latach” ukazał się wybór relacji¹³⁹. Relacje te przedstawiają z jednej strony indywidualne refleksje i emocje ludzi związanych z szeroko pojętą opozycją, z drugiej przynoszą informacje na temat funkcjonowania aparatu represji w stanie wojennym.

Ze strony obozu władzy ukazały się wspomnienia (często w formie wywiadów) prominentnych działaczy „partyjno-państwowych”¹⁴⁰, w tym i pierwszych sekretarzy KC PZPR¹⁴¹.

¹³⁶ Z. Błażyński, *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, Londyn: PFK 1985 (wiele wydań).

¹³⁷ M.in.: L. Moczulski, *Lustracja. Rzecz o teraźniejszości i przeszłości*, Warszawa: Oficyna Wyd. RYTM 2001; „*Polityczni*” – *opowieści uwięzionych w Polsce (1981–1986)*, Warszawa: Przedświt 1989; *13 grudnia. Wspomnienia*, R. Reiff, Z. Bujak, W. Frasyniuk, M. Terlecki, J. J. Szczepański, Kraków: Wydaw. „123” 1989; L. Wałęsa, *Droga do wolności 1985–1990. Decydujące lata*, Warszawa: Editions Spotkania 1991; L. Wałęsa, *Droga nadziei*, Kraków: Znak 1990; T. Mazowiecki, *Internowanie (Grudzień 1981 – grudzień 1982)*, Gdańsk–Warszawa 1989; W. Kuczyński, *Obóz*, Londyn: Aneks 1983; J. Kuroń, *Gwiazdny czas. „Wiary i winy” dalszy ciąg*, Londyn: Aneks 1991. J. Kuroń, *Wiara i wina. Do i od komunizmu*, Wrocław: Wydaw. Dolnośląskie 1995 (wyd. 4 popr. i uzup.). Zob. też: R. Lubas-Bartoszyńska, *Sukcesy i gorycze. O „historiach życia” polityków polskiej opozycji antykomunistycznej*, Kraków: Wydaw. Naukowe WSP 1998.

¹³⁸ M.in.: E. Berberysz, *Wywiad z Bogdanem Borusewiczem*, „Kultura”, nr 5/1987; *Byłem bardziej przebiegły od nich. Relacja Bogdana Borusewicza*, spisała E. Zarzycka, „Gazeta Polska”, 29 III 2000; *Gwiazda miała rację. Z Adamem Gwiazdą rozmawiała Wiesława Kwiatkowska*, Gdynia–Sopot: Zakład Poligraficzny 1990; E. Kondratowicz, *Szminka na sztandarze. Kobiety Solidarności 1980–1989. Rozmowy*, Warszawa: Wydaw. Sic! 2001; *Leszek Moczulski – bez wahania, rozmawiali w październiku i listopadzie 1992 Antoni Dudek i Maciej Gawlikowski*, Kraków 1993; *Prosto w oczy. Z Janem Olszewskim rozmawiała E. Polak-Palkiewicz*, Warszawa: ad astra 1997; J. Rolicki, *Zbigniew Bujak – przepraszam za Solidarność*, Warszawa: BGW 1991; *Rozmowy niekontrolowane*, Paryż: Instytut Literacki 1983; D. Wilczak, *Mucha za szybką. Nie dokończona rewolucja*, Warszawa: MOST, IKAR 1997 (zamieszczone są też wywiady z ludźmi z obozu władzy).

¹³⁹ *Świadczenia stanu wojennego*, wstęp J. Krupski, oprac. A. Dudek, K. Madej, Warszawa: IPN 2001. Zob. też *Stan wojenny w Małopolsce w relacjach świadków*, oprac. Z. Solak, J. Szarek, Kraków: IPN Oddział w Krakowie, Zarząd Regionu NSZZ „Solidarność” Małopolska 2001.

¹⁴⁰ K. Barcikowski, *U szczytów władzy*, Warszawa: Projekt 1998; W. Beres, J. Skoczylas, *General Kiszczak mówi... prawie wszystko*, Warszawa: BGW 1991 (m.in. w odpowiedzi na tę publikację ukazała się książka J. Widackiego, *Czego nie powiedział general Kiszczak*, Warszawa: BGW 1992); Z. Błażyński, *Towarzysze zeznają. Z tajnych archiwów Komitetu Centralnego. Dekada Gierka 1970–1980 w tzw. Komisji Grabskiego*, Londyn: Polska Fundacja Kulturalna 1987; J. Eisler, S. Trepczyński, *Grudzień `70 wewnątrz „Białego Domu”*, Warszawa: Colibri 1991; S. Gucwa, *Od „Wici” do marszałka Sejmu*, Warszawa: Projekt 1995; *Koniec epoki. Wywiady Maksymiliana Berezowskiego*, Warszawa: Instytut Prasy i Wydawnictw „Novum” 1991; Z. Messner, *Kuglarze i księgowi*, Warszawa: BGW 1993; A. Miodowicz, *Zadymiarz*, spisał R. Naleszkiewicz, Warszawa: BGW 1993; J. Prokopiak, *Radomski czerwiec `76. Wspomnienia partyjnego sekretarza*, Warszawa–Radom: [b.w.] 2001; B. Roliński, *Piotr Jaroszewicz. Przerwywam milczenie... 1939–1989*, Warszawa 1991; J. Tejchma, *Kulisy z dymisji. Z dzienników ministra kultury 1974–1977*, Kraków: Oficyna Cracovia 1991; J. Tejchma, *Pożegnanie z władzą*, Warszawa: Projekt [1996]; J. Urban, *Jajakobyły*, Warszawa: BGW [b.d.]. Zob. także hagiograficzne teksty byłych działaczy aparatu PZPR, zamieszczone w zbiorze: *Polska pod rządami PZPR*, red. M.F. Rakowski, Warszawa: PROFI 2000.

¹⁴¹ W. Jaruzelski, *Różnić się mądrze: jak doszło do stanu wojennego*, Warszawa: KiW 1999; W. Jaruzelski, *Stan wojenny dla czego...*, Warszawa: BGW 1992; S. Kania, *Zatrzymać konfrontację*, Warszawa: BGW [1991]; M. F. Rakowski, *Jak to się stało...*, Warszawa: BGW 1991; J. Rolicki, *Edward Gierek – przerwana dekada. Wywiad rzeka*, Warszawa: Fakt 1990; J. Rolicki, *Edward Gierek – replika. Wywiad rzeka*, Warszawa: BGW 1990. Por.: J. Eisler, *Siedmiu pierwszych sekretarzy KC PZPR – porównanie sylwetek*, w: *Komunizm: ideologia, system, ludzie*, pod red. T. Strzembosza, Warszawa: Neriton, IH PAN 2001; L. Kowalski, *General ze skazą. Biografia wojskowa gen. armii Wojciecha Jaruzelskiego*, Warszawa: Rytm 2001; J. Rolicki, *Edward Gierek. Życie i narodziny legendy*, Warszawa: Iskry 2002; J. Wagner, *Sternicy. Opowieść o 10 przywódcach PPR–PZPR od Nowotki do Rakowskiego*, Kraków: Arcana 1997.

Obraz resortu widziany oczyma pierwszego niekomunistycznego ministra spraw wewnętrznych pokazuje wywiad-rzeka z Krzysztofem Kozłowskim¹⁴².

Fabularyzowane zapisy przeżyć funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa można znaleźć w wielotomowej serii *Bez retuszu* Agencji Wydawniczej CB¹⁴³.

Rozmowy z Grzegorzem Piotrowskim dotyczące uprowadzenia i zabójstwa ks. Jerzego Popiełuszki przeprowadził Tadeusz Fredro-Boniecki¹⁴⁴.

3. Studia problemowe

3.1. Walka z opozycją niepodległościową i represje wobec chłopów (1944–1956)

Wiele prac dotyczących aparatu bezpieczeństwa przedstawia jego udział w walce z szeroko rozumianą opozycją niepodległościową (zbrojne organizacje podziemne, legalne i nielegalne partie polityczne, np. PSL).

Temat ten podjął Andrzej Paczkowski w swoim referacie *Aparat bezpieczeństwa wobec podziemia niepodległościowego w latach 1944–1948*, wygłoszonym na sesji Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej 6 listopada 1997 r. w Warszawie¹⁴⁵.

Problemu zwalczania podziemia niepodległościowego w rejonie Wielkopolski dotyczy z kolei artykuł Macieja Kamińskiego *Struktury poznańskiej bezpieki i rola przydana podziemiu w walce z legalną opozycją w latach 1945–1947*¹⁴⁶, a na terenie Warmii i Mazur praca *Rola organów bezpieczeństwa w likwidacji polskiej konspiracji niepodległościowej na terenie Warmii i Mazur*¹⁴⁷ Sławomira Grabowskiego.

Problem działań aparatu bezpieczeństwa przeciwko Zrzeszeniu „Wolność i Niezawisłość” podejmuje w artykule *Między inwigilacją, prowokacją i przemocą. Bezpieka a WiN 1945–1952*¹⁴⁸ Zygmunt Woźniczka, a Tomasz Balbus w licznych swoich pracach źródłowo-dokumentacyjnych¹⁴⁹. Tej tematyce wiele miejsca w każdym numerze poświęcają „Zeszyty Historyczne WiN-u” (półrocznik – bibliografia zawartości: www.zhwin.pl).

Kwestię działalności oddziałów prowokacyjnych, pozorujących rzeczywiste oddziały partyzanckie, najszerzej omawiają Leszek Żebrowski¹⁵⁰ i – w odniesieniu do Małopolski –

¹⁴² W. Bereś, K. Burnetko, *Gliniarz z „Tygodnika”*. Rozmowy z byłym ministrem spraw wewnętrznych Krzysztofem Kozłowskim, Warszawa: BGW 1991.

¹⁴³ Zob. np.: D. Gizak, *By(i)łem w ZOMO. Tajemnice oddziałów specjalnych milicji*, Warszawa: CB [1998]; K. Staniszewski, *Byłem oficerem Informacji Wojska Polskiego. Droga do kontrwywiadu*, Warszawa: CB 1999.

¹⁴⁴ T. Fredro-Boniecki, *Zwycięstwo księdza Jerzego. Rozmowy z Grzegorzem Piotrowskim*, Warszawa: NOWA 1990.

¹⁴⁵ A. Paczkowski, *Aparat bezpieczeństwa wobec podziemia niepodległościowego w latach 1944–1948*, w: *Wojna domowa czy nowa okupacja? Polska po roku 1944*, pod red. A. Ajnenkiela, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1998.

¹⁴⁶ M. Kamiński, *Struktury poznańskiej bezpieki i rola przydana podziemiu w walce z legalną opozycją w latach 1945–1947*, „Kronika Wielkopolski”, nr 3/1999.

¹⁴⁷ S. Grabowski, *Rola organów bezpieczeństwa w likwidacji polskiej konspiracji niepodległościowej na terenie Warmii i Mazur*, „Czasy Nowożytne”, t. 1/1996.

¹⁴⁸ Z. Woźniczka, *Między inwigilacją, prowokacją i przemocą. Bezpieka a WiN 1945–1952*, „Więź”, nr 12/1992; Zob. także tego autora: *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” 1945–1952*, Warszawa: Instytut Prasy i Wydawnictw „Novum”-„Semex” 1992.

¹⁴⁹ M.in.: *Konspiracja dolnośląska AK-WiN (1945–1948)*. Leksykon, Wrocław: GAJT 2000; *Ofiary agencji MBP (raport Zarakowskiego do Rokossowskiego i Bieruta z czerwca 1953 roku w sprawie „V Zarządu Głównego WiN”)*, „Studia Rzeszowskie”, t. 7/2000; *W celi śmierci. Ostatnie dni Władysława Macieja Ciska (1921–1948) żołnierza AK, działacza WiN-u, studenta i asystenta Politechniki Wrocławskiej*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej 1999.

¹⁵⁰ L. Żebrowski, *Działalność tzw. band pozorowanych jako metoda zwalczania podziemia niepodległościowego w latach 1944–1947*, w: *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*, Warszawa: DiG 1997.

Maciej Korkuć¹⁵¹. O podobnej działalności w stosunku do oddziałów UPA pisze Eugeniusz Misilo¹⁵². W przeciwieństwie jednak do M. Korkucia opisuje działania nie tylko szeroko rozumianej bezpieki, ale także Wojska Polskiego. Z kolei wykorzystanie agentury w pracy operacyjnej przeciwko podziemi w pierwszych latach powojennych opisali Tomasz Balbus¹⁵³, Wojciech Frazik¹⁵⁴ oraz Piotr Łapiński i Sławomir Poleszak¹⁵⁵. Różnym formom oporu i represji wobec podziemia antykomunistycznego poświęcony jest zbiór artykułów pod wspólnym tytułem *Wierni testamentowi Polski Niepodległej*¹⁵⁶.

Sporo pozycji zostało poświęconych udziałowi aparatu bezpieczeństwa w walce z Polskim Stronnictwem Ludowym. Kwestię represji aparatu bezpieczeństwa w stosunku do działaczy PSL omawia w swoim artykule Romuald Turkowski¹⁵⁷. W drugim numerze „Biuletynu Instytutu Pamięci Narodowej” z marca 2001 r. ukazały się teksty o walce komunistów z działaczami Polskiego Stronnictwa Ludowego¹⁵⁸. PSL-u na terenie Dolnego Śląska dotyczą artykuły Marka Ordyłowskiego¹⁵⁹ oraz Barbary Rogowskiej¹⁶⁰, a w Krakowskim – Mateusza Szpytmy¹⁶¹. Wyniki najnowszych badań zbierają materiały z konferencji, która miała miejsce w grudniu 2002 r.¹⁶²

O działaniach UB wobec Stronnictwa Pracy pisał Jan Draus¹⁶³.

Stan badań nad działalnością aparatu bezpieczeństwa w poszczególnych regionach kraju jest zróżnicowany. Generalnie brak jest opracowań dotyczących poszczególnych regionów (np. Mazowsza), w przypadku zaś innych są to często opracowania jedynie przyczynkarskie (np. Lubelszczyzna). Relatywnie najlepiej wygląda stan badań nad Rzeszowszczyzną i Górnym Śląskiem.

Cała seria artykułów dotyczących działalności bezpieki w województwie rzeszowskim ukazała się w latach 90. na łamach „Studiów Rzeszowskich”. Zostały w nich opisane stoso-

¹⁵¹ M. Korkuć, *Oddziały prowokacyjne UB i KBW w Małopolsce*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 8/1996.

¹⁵² E. Misilo, *Polskie „bandy” UPA*, „Karta”, nr 2/1991.

¹⁵³ T. Balbus, *Między konspiracją a zdradą. Agentura UB w strukturach Okręgu Rzeszowskiego WiN w latach 1945–1948*, „Studia Rzeszowskie”, t. 8/2002.

¹⁵⁴ W. Frazik, *Aresztowania w sieci „Iskra” w listopadzie 1946 r. Sprawa krypt. „Wiktoria”*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 17/2002.

¹⁵⁵ P. Łapiński, S. Poleszak, *Posłańcy śmierci. Kombinacje operacyjne aparatu bezpieczeństwa na Białostoczczyźnie 1949–1950*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 1(3)/2003; S. Poleszak, *Działalność i likwidacja oddziału ppor. Tadeusza Orłowskiego „Or-Ota” (grudzień 1945 – czerwiec 1946)*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 19-20/2003.

¹⁵⁶ *Wierni testamentowi Polski Niepodległej. Podziemie antykomunistyczne w latach 1944–1956*, red. J. Szarek, Kraków: IPN 2004.

¹⁵⁷ R. Turkowski, *Represje Urzędu Bezpieczeństwa wobec działaczy PSL (1945–1947)*, „Zeszyty Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, nr 4/1990.

¹⁵⁸ T. Bereza, *Zabójstwa działaczy PSL w latach 1945–1947*; M. Sosnowski, *Postępowania sądowe w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1944–1956 na członkach i sympatykach PSL*; Z. Zblewski, *Walka komunistów z PSL w latach 1945–1947*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, nr 2/2001.

¹⁵⁹ M. Ordyłowski, *Aparat ucisku przeciw PSL. Z dziejów walki z Polskim Stronnictwem Ludowym na Dolnym Śląsku w latach 1945–1947*, „Zeszyty Muzeum. Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, nr 7/1993; *Władze bezpieczeństwa kontra PSL – z dziejów walki z ruchem ludowym w okresie poprzedzającym referendum ludowe na Dolnym Śląsku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historica”, nr 118/1995.

¹⁶⁰ B. Rogowska, *Walka z Polskim Stronnictwem Ludowym w latach 1945–1947 na Dolnym Śląsku (w świetle dokumentów Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego i Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej we Wrocławiu)*, „Dolny Śląsk”, nr 3/1996.

¹⁶¹ M. Szpytma, *Działalność represyjna UB wobec PSL w powiecie krakowskim w latach 1945–1947*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 18/2002.

¹⁶² *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944–1956)*, t. 1, *Materiały z konferencji naukowej 5–6 grudnia 2002 r. w Rzeszowie*, red. J. Gmitruk, Z. Nawrocki, Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, IPN 2003.

¹⁶³ J. Draus, *Stronnictwo Pracy w województwie rzeszowskim 1945–1946–1950. Z dziejów regionalnej chadecji*, Rzeszów: Instytut Europejskich Studiów Społecznych 1998.

wane przez UB metody śledcze, udział w przygotowaniu i przeprowadzeniu „wyborów” w 1947 r. czy też działalność aparatu bezpieczeństwa w związku ze śmiercią Stalina i związanymi z tym faktami nastrojami społecznymi. Właśnie w ramach tej serii Zbigniew Nawrocki w 1995 r. opisał powstanie i rozwój aparatu bezpieczeństwa na Rzeszowszczyźnie, od sierpnia 1944 do lutego 1945¹⁶⁴. Ten sam autor – w trzy lata później – opublikował w formie książkowej monografię rzeszowskiej bezpieki lat 40.¹⁶⁵ Badania nad rzeszowskim UB i MO podjął również Grzegorz Ostasz¹⁶⁶.

Wstępnych opracowań doczekały się: Górny Śląsk i Zagłębie Dąbrowskie¹⁶⁷, Dolny Śląsk¹⁶⁸, Śląsk Opolski¹⁶⁹, Lubelszczyzna¹⁷⁰, Podlasie¹⁷¹, Pomorze Szczecińskie¹⁷², ziemia częstochowska¹⁷³, Wielkopolska¹⁷⁴, powiat gorzowski¹⁷⁵, powiat chełmski¹⁷⁶, Kraków i województwo krakowskie¹⁷⁷. Syntetyczny opis działalności aparatu bezpieczeństwa w Polsce Centralnej i na tzw. Ziemiach Odzyskanych w latach 1945–1947 dał w swoim szkicu Krzysztof Lesiakowski¹⁷⁸. Wartościowym – choć pochodzącym z 1946 r. – opracowaniem na temat

¹⁶⁴ Z. Nawrocki, *Powstanie i rozbudowa aparatu bezpieczeństwa publicznego w woj. rzeszowskim (sierpień 1944 – luty 1945)*, „Studia Rzeszowskie”, t. 2/1995.

¹⁶⁵ Z. Nawrocki, *Zamiast wolności. UB na Rzeszowszczyźnie 1944–1949*, Rzeszów: Instytut Europejskich Studiów Społecznych 1998.

¹⁶⁶ G. Ostasz, *Pod nadzorem UB i MO. Przyczynek do działalności organów bezpieczeństwa na Rzeszowszczyźnie*, „Czasy Nowożytne”, t. 6/1999.

¹⁶⁷ Z. Woźniczka, *Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Katowicach (1945–1956)*, „Kronika Katowic”, t. 8/1999.

¹⁶⁸ M. Ordyłowski, *Udział urzędów bezpieczeństwa publicznego i Milicji Obywatelskiej w umacnianiu władzy komunistów na Dolnym Śląsku w latach 1945–1948*, w: *Władze komunistyczne wobec Ziemi Odzyskanych*, Słupsk 1997.

¹⁶⁹ Cz. Madajczyk, *Przylączenie Śląska Opolskiego do Polski 1945–1948*, Warszawa: ISP PAN 1996.

¹⁷⁰ L. Piłat, *Struktura organizacyjna i działalność Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Lublinie 1944–1945*, „Studia Rzeszowskie”, t. 6/1999; „Res Historica”, nr 11, *Prawo i przemoc. Z badań nad organami porządku publicznego w dobie najnowszej*, red. T. Radzik, Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2000; A. Jaremek, *Milicja Obywatelska w województwie lubelskim w latach 1944–1945*; J. Wrona, *Aparat bezpieczeństwa wobec wystąpień i strajku młodzieży szkolnej i studentów w Lublinie w 1947 roku*. Zob. też opublikowane materiały z sesji naukowej „Podziemie zbrojne na Lubelszczyźnie w latach 1939–1956 wobec dwóch totalitaryzmów” zorganizowanej 24 IV 2001 r. przez BEP IPN, Oddział w Lublinie – *Podziemie zbrojne na Lubelszczyźnie wobec dwóch totalitaryzmów 1939–1956*, red. nauk. S. Poleszak i A. Puławski, Warszawa: IPN 2002 (t. 1 z serii: *Konferencje*).

¹⁷¹ S. Batok, *Zbrodnie UB i MO w Siedlcach i Starej Wsi (12–13 kwietnia 1945 r. i 10 kwietnia 1946 r.)*, „Szkice Podlaskie”, t. 6/1998.

¹⁷² K. Kozłowski, *Między racją stanu a stalinizmem. Pierwsze dziesięć lat władzy politycznej na Pomorzu Zachodnim 1945–1955*, Warszawa–Szczecin: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Wydaw. Archiwum Państwowego „Dokument” w Szczecinie 2000.

¹⁷³ M. Kotarski, *Wybrane problemy działalności aparatu bezpieczeństwa i porządku publicznego w latach 1945–1948 w Częstochowskim*, „Rocznik Muzeum Okręgowego w Częstochowie. Historia”, z. 2/1989.

¹⁷⁴ M. Kamiński, *Najostrzejsza broń demokracji. Przyczynek do dziejów bezpieki w poznańskim w latach 1945–1947*, „Kronika Wielkopolski”, nr 3/1998.

¹⁷⁵ D. Rymar, *Powstanie, organizacja i działalność organów bezpieczeństwa i służb porządkowych na terenie miasta i powiatu Gorzów Wielkopolski w latach 1945–1950*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archivalny”, nr 4/1997.

¹⁷⁶ A. Jaremek, *Milicja Obywatelska w powiecie chełmskim w latach 1944–1945*, „Rocznik Chełmski”, t. 5/1999.

¹⁷⁷ M. Christian, *Urząd Bezpieczeństwa w Nowej Hucie w latach 1951–1952*, „Zeszyty Historyczne”, z. 127/1999; Z. Zblewski, *Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej na terenie województwa krakowskiego w latach 1946–1947*, „Studia Historyczne”, z. 1/1996; Z. Zblewski, *Główne problemy Wojewódzkiego Urzędu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego w Krakowie w przededniu Października '56*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 1(3)/2003.

¹⁷⁸ K. Lesiakowski, *Rola urzędów bezpieczeństwa publicznego w centralnej Polsce i na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945–1947*, w: *Władze komunistyczne wobec Ziemi Odzyskanych*, Słupsk 1997.

pierwszych kilkunastu miesięcy istnienia resortu jest raport opublikowany przez Bogusława Kopkę i Grzegorza Majchrzaka¹⁷⁹.

Z prasy lokalnej na uwagę zasługuje dokumentacyjny cykl artykułów poświęconych białostockiemu UB, w opracowaniu Adama Dobrońskiego¹⁸⁰.

Tematyce wsi polskiej okresu stalinowskiego i represjom UB wobec chłopów poświęcił swoje prace Dariusz Jarosz z Instytutu Historii PAN¹⁸¹. Warto też wspomnieć o dorobku naukowym Tomasza Berezy, Adolfa Dobieszewskiego i Antoniego Kury, autorów prac na temat represji stalinowskich w czasie kolektywizacji¹⁸². Jako uzupełnienie tych opracowań można potraktować wydane przez Piotra Majera „notatki” MBP z 1953 r.¹⁸³ oraz przez Grzegorza Ostasza „specjalną instrukcję” rzeszowskiego UB¹⁸⁴. Ilustracją represyjnej polityki państwa wobec „kułaków” w skali konkretnego powiatu są dwa zbiory dokumentów przygotowane przez Kazimierza Kozłowskiego, zawierające źródła charakteryzujące zachowanie aparatu bezpieczeństwa i wymiaru sprawiedliwości w tym kontekście, także pojedyncze dokumenty wytworzone przez ten aparat¹⁸⁵. Z kolei książkę o kolektywizacji wsi w regionie łódzkim napisał młody historyk z Oddziałowego Biura Edukacji Publicznej IPN w Łodzi, Leszek Próchniak¹⁸⁶.

3.2. Opór społeczny (1956–1989)

Wydarzenia związane z działalnością aparatu represji w okresie kolejnych kryzysów społeczno-politycznych (1956¹⁸⁷, 1968¹⁸⁸, 1970¹⁸⁹) doczekały się opracowań monograficz-

¹⁷⁹ B. Kopka, G. Majchrzak, *Raport „O służbie bezpieczeństwa publicznego” z 1946 roku*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 1(3)/2003; por. T. Balbus, *Wrocławski Urząd Bezpieczeństwa w 1945 roku. Raport wywiadu Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, „Wrocławskie Studia z Historii Najnowszej”, pod red. W. Wrzesińskiego, t. 8, 2001.

¹⁸⁰ Adam Czesław [Dobroński], *Tajemnice białostockiego UB*, „Kurier Podlaski”, luty–maj 1990 (14 numerów).

¹⁸¹ D. Jarosz, *Funkcjonowanie systemu represji wobec chłopów za niewykonanie obowiązkowych dostaw w Polsce w latach 1951–1955*, „Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej”, t. 40/1997–1998; *Konflikty chłopów z władzą w okresie „planowego skupu zboża” w latach 1950–1951*, w: *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 1/1995; *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopci*, Warszawa: Instytut Historii PAN, DiG 1998.

¹⁸² T. Bereza, *Chłopi wobec kolektywizacji. Nastroje mieszkańców wsi rzeszowskiej w latach 1948–1950*, w: *Rok 1948. Nadzieje i złudzenia polskich socjalistów*, pod red. M. E. Ożóg, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej 2000; A. Dobieszewski, *Kolektywizacja wsi polskiej 1948–1956*, Warszawa 1993; *Polityka kolektywizacji wsi i represje wobec chłopów (1948–1956)*, w: *Elity władzy w Polsce a struktura społeczna w latach 1944–1956*, cz. 2, *Przyspieszona stalinizacja Polski*, praca zbior. pod red. P. Wójcika, Warszawa: Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW 1992; A. Kura, *Stanowisko aparatu bezpieczeństwa i wymiaru sprawiedliwości wobec kolektywizacji wsi w świetle dokumentów*, „Studia Historyczne”, z. 3/1999.

¹⁸³ P. Majer, *Aparat bezpieczeństwa w konfrontacji z chłopami w 1953 roku – w świetle własnych dokumentów*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, nr 16/2000.

¹⁸⁴ G. Ostasz, *UB kontra PSL w 1947 r. Rzeszowska instrukcja specjalna*, „Zeszyty Historyczne”, nr 136/2001.

¹⁸⁵ *Materiały archiwalne do „wydarzeń gryfickich” z 1951 r.* (Szczecin: NDAP w Warszawie; AP w Szczecinie, 1992) oraz *Źródła do dziejów kolektywizacji rolnictwa w powiatach Drawsko i Białogard (1950–1951)* (Szczecin: NDAP w Warszawie; AP w Szczecinie; AP w Koszalinie, 1992).

¹⁸⁶ L. Próchniak, *Kolektywizacja rolnictwa w regionie łódzkim*, Łódź: IPN 2003.

¹⁸⁷ P. Machcewicz, *Polski rok 1956*, Warszawa: Oficyna Wyd. „Mówią Wieki” 1993; E. Makowski, *Poznański Czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL*, Poznań: Wydaw. Poznańskie 2001. Zob. też *Poznański Czerwiec 1956*, red. J. Maciejewski i Z. Trojanowiczowa, wyd. 2 poprawione i rozszerzone, Poznań: Wydaw. Poznańskie 1990 oraz materiały z konferencji naukowych: *Polska 1944/45–1989. Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Studia i materiały*, t. 3, Warszawa: IH PAN, PTH, ISP PAN 1997; *Poznański Czerwiec 1956*, red. S. Jankowiak i A. Rogulska, Warszawa: IPN 2002.

¹⁸⁸ J. Eisler, *Marzec 1968. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa: PWN 1991. Zob. też: *Marzec 1968. Trzydzieści lat później. Referaty*, red. M. Kula, P. Oseka i M. Zaremba, Warszawa: PWN 1998; *Oblicza Marca 1968*, red. K. Rokicki i S. Stępnia, Warszawa: IPN 2004; P. Oseka, *Syjonisci, inspiratorzy, wicherzyciele*.

nych. Udział Wojska Polskiego w pacyfikacji wystąpień ulicznych w czerwcu 1956 r. w Poznaniu i w grudniu 1970 r. na Wybrzeżu opisał znany historyk wojskowości Edward Jan Nalepa¹⁹⁰. Nadal brak monografii Czerwca `76¹⁹¹ i Sierpnia `80¹⁹².

Podstawową syntezę dotyczącą stanu wojennego opracowano w Instytucie Pamięci Narodowej¹⁹³. Pojawiły się też pierwsze próby zestawienia kompletnych list internowanych w ujęciu terytorialnym¹⁹⁴ lub w konkretnym obozie (wraz z jego historią)¹⁹⁵.

Istotne informacje o okolicznościach śmierci osób, które zginęły w wyniku działania funkcjonariuszy MSW podczas stanu wojennego, zawiera raport Komisji Nadzwyczajnej do Zbadania Działalności MSW z września 1991 r., kierowanej przez Jana Marię Rokitę¹⁹⁶. Warto w tym miejscu wspomnieć również o sprawozdaniu Sejmowej Komisji Odpowiedzialności Konstytucyjnej i ekspertyzach przygotowanych na zlecenie komisji, a dotyczące różnych aspektów wprowadzenia i realizacji stanu wojennego w Polsce¹⁹⁷.

Literatura o oporze społecznym i zmianach ustrojowych w okresie schyłkowym PRL (1986–1989) jest już bardziej obszerna, wzbogacając się ostatnio przede wszystkim o opracowania historyczne¹⁹⁸. Wcześniej dominowały, co jest zrozumiałe, publikacje o charakterze publicystycznym¹⁹⁹.

Obraz wroga w propagandzie marca 1968, Warszawa: ŻIH 1999; D. Stola, *Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967–1968*, Warszawa: ISP PAN 2000.

¹⁸⁹ B. Danowska, *Grudzień 1970 roku na Wybrzeżu Gdańskim. Przyczyny–przebieg–reperkusje*, Pelpin: Bernardinum 2000; J. Eisler, *Grudzień 1970. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa: Wydaw. Sensacje XX wieku 2000. Zob. też: Z. Branach, *Pierwszy grudzień Jaruzelskiego*, [b.w.]: Agencja Reporterska Cetera 1998; *Grudzień przed Sierpniem. W XXV rocznicę wydarzeń grudniowych*, Gdańsk: Instytut Konserwatywny im. E. Burke'a 1996; Z. Korybutowicz (A. Friszke), *Grudzień 1970*, Paryż: Instytut Literacki 1983; H. M. Kula, *Dwa oblicza Grudnia `70. Oficjalne – rzeczywiste*, Gdańsk: Wydaw. DJ 2000 oraz dwa artykuły poświęcone nieznanemu obliczu Grudnia 1970 (K. Lesiakowski, *Strajk robotników łódzkich w lutym 1971 roku*; T. Balbus, Ł. Kamiński, *Wydarzenia grudniowe 1970 roku poza Wybrzeżem*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 1(1)/2002).

¹⁹⁰ E. J. Nalepa, *Pacyfikacja zbuntowanego miasta. Wojsko Polskie w czerwcu 1956 w Poznaniu w świetle dokumentów wojskowych*, Warszawa: Bellona 1992; E. J. Nalepa, *Wojsko Polskie w Grudniu 1970*, Warszawa: Bellona 1990.

¹⁹¹ Zob. monograficzny wstęp do wyboru źródeł autorstwa Jerzego Eislera: *Czerwiec 1976 w materiałach archiwalnych*, wybór, wstęp i oprac. J. Eisler, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej 2001; *Czerwiec 1976 – spory i refleksje po 25 latach*, red. P. Sasanka i R. Spałek, Warszawa: IPN 2003.

¹⁹² Zob. przyczynkarskie studia w: *Solidarność w ruchu 1980–1981*, studia pod red. M. Kuli, Warszawa: NOWA 2000, materiały z konferencji: *Ku syntezie ruchu społecznego (1980–1981). Referaty z konferencji*, pod red. E. Kaczyńskiej, Warszawa: Stowarzyszenie Archiwum Solidarności, Instytut Historyczny UW 2000, maszynopis powielony oraz drugi tom *Studiów nad ruchami społecznymi*, pod red. Piotra Marciniaka i Wojciecha Modzelewskiego, poświęcony strajkom 1980 r. ([Warszawa]: Instytut Socjologii UW 1989).

¹⁹³ *Stan wojenny w Polsce 1981–1983*, red. A. Dudek, Warszawa: IPN 2003.

¹⁹⁴ Z. Solak, *Internowani z Małopolski (13 XII 1981 – 31 XII 1982)*, „Sowiniec”, nr 20/2002.

¹⁹⁵ P. Należniak, *Internowani w Uhercach (stan na dzień 23 XI 1982)*, „Sowiniec”, nr 21/2003.

¹⁹⁶ *Sprawozdanie Komisji Nadzwyczajnej do Zbadania Działalności Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z działalności w okresie X kadencji Sejmu RP (1989–1991)*, Warszawa: Sejm RP 1991, maszynopis powielony. Raport ten dostępny jest w Bibliotece Sejmowej (wraz z obszernymi załącznikami), oraz opublikowany skrót raportu dotyczący działalności komórek „D” w Służbie Bezpieczeństwa: *Grupa przestępcza w MSW*, „Nasz Dziennik”, 11/12 V 2002. Por. A. Golimont, *Generalowie bezpieczeństwa*, Warszawa: BGW 1992.

¹⁹⁷ *O stanie wojennym w Sejmowej Komisji Odpowiedzialności Konstytucyjnej. Sprawozdanie Komisji i wnioski mniejszości wraz z ekspertyzami i opiniami historyków*, Warszawa: Wydaw. Sejmowe 1997. Zob. także obszerne relacje z posiedzeń Sejmowej Komisji Odpowiedzialności Konstytucyjnej: *Sąd nad autorami stanu wojennego*, oprac. A. Karaś, Warszawa: BGW 1993 oraz zeszyty z opracowaniami: a) *Polityczno-prawne aspekty walki politycznej i konfliktów społecznych w Polsce w latach 1980–1983*, w: *Studia i Materiały*, nr 14, Wrocław: Wydaw. Politechniki Wrocławskiej 1994; b) *Ocena podstaw prawnych stanu wojennego*, Katowice: Śląski Instytut Naukowy 1990.

¹⁹⁸ *Polska 1986–1989: koniec systemu*. Materiały międzynarodowej konferencji. Miedzeszyn, 21–23 października 1999, t. 1 *Referaty*, red. P. Machcewicz, Warszawa: Trio, ISP PAN 2002. Zob. także zapis dyskusji z konferencji (t. 2 *Dyskusja*, red. A. Paczkowski, Warszawa: Trio, ISP PAN 2002). Najnowszą pracę na ten temat opublikował A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*,

Ukazały się również prace opisujące konkretne środowiska opozycyjne – o podziemnej organizacji „Ruch”²⁰⁰, o Komitecie Obrony Robotników/KSS „KOR”²⁰¹, o pierwszej „Solidarności” i „Solidarności Walczącej”²⁰², o NZZ-ie²⁰³, o Ruchu Młodej Polski²⁰⁴, o Ruchu Wolnych Demokratów (wybór dokumentów)²⁰⁵, bądź poświęcone liderom opozycji²⁰⁶. Dzięki otwarciu dostępu do dawnych archiwów SB mogły zacząć powstawać prace uwzględniające działania operacyjne przeciwko opozycji działającej w PRL od połowy lat 70. Do najistotniejszych należą artykuły Henryka Głębockiego²⁰⁷, Sławomira Cenckiewicza²⁰⁸, Grzegorza Majchrzaka²⁰⁹, Roberta Spałka²¹⁰, Leszka Próchniaka²¹¹, Dariusza Iwaneczko²¹², Grzegorza Waligóry²¹³.

Inwigilacją środowisk naukowych (głównie w drugiej połowie lat 50. i w latach 60.) zajęli się Ryszard Terlecki²¹⁴ i Łukasz Kamiński²¹⁵. Natomiast Andrzej Krajewski opublikował rzeczową monografię pod znamienym tytułem *Między współpracą a oporem*, o zachowaniach twórców kultury wobec dyktatury komunistycznej w latach 1975–1980²¹⁶.

Kraków: Arcana 2004 (poprzedzały ją liczne artykuły w „Arcanach”); por. A. Garlicki, *Karuzela. Rzecz o Okrągłym Stole*, Warszawa: Czytelnik 2003.

¹⁹⁹ Np.: J. Skórzyński, *Uгода i rewolucja. Władza i opozycja 1985–1989*, Warszawa: Presspublica 1995.

²⁰⁰ S. Niesiołowski (pseud. Ewa Ostrołęcka), „Ruch” przeciw totalizmowi, Warszawa: „Niezlomni” 1989.

²⁰¹ J.J. Lipski, *KOR. Komitet Obrony Robotników – Komitet Samoobrony Społecznej*, Warszawa: NOWA 1983 i wyd. nast.; R. Zuzowski, *Komitet Samoobrony Społecznej KOR. Studium dysydemizmu i opozycji politycznej w Polsce*, tłum. J. Gajlewicz, A. Gajlewicz, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1996.

²⁰² R. Baecker i in., „Solidarność: dwadzieścia lat później”, Kraków: Arcana 2001; J. Holzer, „Solidarność” 1980–1981. *Geneza i historia*, Warszawa: Agencja OMNIPRESS 1990; J. Holzer, K. Leski, „Solidarność” w podziemiu, Łódź: Wydaw. Łódzkie 1990; A. Znamierowski, *Zaciskanie pięści. Rzecz o Solidarności Walczącej*, Paryż: Editions Spotkania 1988.

²⁰³ A. Anusz, *Niezależne Zrzeszenie Studentów 1980–1989*, Warszawa: Akces 1991; P. Waingertner, *Dekada buntu czyli o NZZ-ie lat osiemdziesiątych*, „Zeszyty Historyczne”, z. 133/2000.

²⁰⁴ A. Mueller, *Działalność Ruchu Młodej Polski w latach 1979–1982*, w: *Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego*, t. 3, pod red. Ł. Kamińskiego, Wrocław 2000; P. Zaremba, *Młodopolacy*, Gdańsk: Arche 2000.

²⁰⁵ *Ruch Wolnych Demokratów 1975–1980. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. G. Waligóra, przedm. S. Ciesielski, Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego 2003.

²⁰⁶ *Rodem z „Solidarności”. Sylwetki twórców NSZZ „Solidarność”*, red. B. Kopka i R. Żelichowski, Warszawa: NOWA 1997; por. A. Garlicki, *Rycerze Okrągłego Stołu*, Warszawa: Czytelnik 2004.

²⁰⁷ H. Głębocki, *SB wobec niezależnego ruchu studenckiego w Krakowie (1976–1980) – rekoniesans archiwalny*, „Arcana”, nr 4-5/2002; „Solidarność” w grach SB 1981–1989, „Arcana”, nr 2/2003.

²⁰⁸ S. Cenckiewicz, *Służba Bezpieczeństwa wobec I Krajowego Zjazdu Delegatów NSZZ „Solidarność”*, „Arcana”, nr 3-4/2003; *Służba Bezpieczeństwa w walce z Ruchem Młodej Polski 1979–1988*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 2(4)/2003.

²⁰⁹ G. Majchrzak, *Działania Służby Bezpieczeństwa w celu przejęcia kontroli nad „Solidarnością” w latach 1980–1982*, „Dzieje Najnowsze”, nr 4/2003.

²¹⁰ R. Spałek, „Gracze” – Komitet Obrony Robotników w propagandzie PRL, stereotypach oraz dokumentach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 2(4)/2003.

²¹¹ L. Próchniak, *Służba Bezpieczeństwa wobec opozycji w Łodzi 1976–1980*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 2(4)/2003.

²¹² D. Iwaneczko, *Służba Bezpieczeństwa wobec „Solidarności” rolniczej w Polsce południowo-wschodniej 1980–1981*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 2(4)/2003.

²¹³ G. Waligóra, *Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela w Polsce 1977–1981 z perspektywy 25-lecia*, „Sowiniec”, nr 21/2003.

²¹⁴ R. Terlecki, *Profesorowie UJ w aktach UB i SB*, Kraków: Wydaw. Literackie 2002; zob. też S. Salmonowicz, *Profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego jako przedmiot inwigilacji organów UB i SB*, „Czasy Nowożytne”, t. 13/2002.

²¹⁵ Ł. Kamiński, *Kryptonim „Podżegacze”*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 1(3)/2003.

²¹⁶ A. Krajewski, *Między współpracą a oporem. Twórcy kultury wobec systemu politycznego PRL (1975–1980)*, Warszawa: Trio 2004.

Przyczynkarskie ustalenia dotyczące działań specjalnych SB i MSW wobec środowisk twórczych przynoszą publikacje Grzegorza Majchrzaka²¹⁷ i Małgorzaty Ptasieńskiej²¹⁸.

Z prac regionalnych na szczególne wyróżnienie zasługuje tom z serii *Wrocławskiej Biblioteki* – Szczepana Rudki *Poza cenzurą. Wrocławska prasa bezdebitowa 1973–1989*. W rozdziale trzecim szczegółowo opisano działania SB i MO wymierzone w prasę bezdebitową we Wrocławiu (1975–12 XII 1981 i 13 XII 1981–5 IV 1989)²¹⁹.

Ogólne tło społeczne i polityczne wydarzeń związanych z polskimi kryzysami przedstawiają prace Andrzeja Friszke²²⁰, Antoniego Dudka i Tomasza Marszałkowskiego²²¹ oraz Jakuba Karpińskiego²²². Doskonałym przewodnikiem po literaturze tematu jest artykuł bibliograficzny Krzysztofa Madeja z czwartego numeru pisma naukowego Instytutu Pamięci Narodowej „Pamięć i Sprawiedliwość”²²³.

3.3. Kościół katolicki

Jednym z głównych zadań aparatu bezpieczeństwa, oprócz walki z szeroko rozumianym podziemiem niepodległościowym, były działania wymierzone przeciwko Kościołowi katolickiemu. W ostatnim czasie, dzięki stopniowemu otwieraniu się archiwów peerelowskich instytucji państwowych, zauważyć można zwiększoną liczbę publikacji na temat relacji państwo–Kościół, w tym represji wobec duchowieństwa katolickiego. Wiedzę na ten temat przybliżają opracowania Jana Żaryna²²⁴ (zwłaszcza jego fundamentalne opracowanie *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce 1944–1989*²²⁵), Henryka Dominiczaka²²⁶, Andrzeja Grajewskiego²²⁷, Barbary Fijałkowskiej²²⁸, Ryszarda Gryza²²⁹ i Katarzyny Pawlickiej²³⁰. Nie można też zapomnieć o zbiorach referatów z konferencji naukowych zorganizowanych przez: 1) Okręgową Komisję Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytut Pamięci Narodowej w Lublinie i

²¹⁷ G. Majchrzak, *Nękanie Holoubka*, „Rzeczpospolita”, nr 168, 17 VII 2003.

²¹⁸ M. Ptasieńska, *Kryptonim „Rable”*. O próbach „werbunku” Zygmunta Hertza, „Zeszyty Historyczne”, nr 147/2004.

²¹⁹ S. Rudka, *Poza cenzurą. Wrocławska prasa bezdebitowa 1973–1989*, Warszawa–Wrocław 2001: PWN 2001.

²²⁰ A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn: Aneks 1994; A. Friszke, *Opór społeczny w PRL 1956–1980. Tezy, uwagi, pytania*, w: *Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego*, t. 4, pod red. Ł. Kamińskiego, Wrocław 2000; por. *Co nam zostało z tych lat... Opozycja polityczna 1976–1980 z dzisiejszej perspektywy*, red. J. Eisler, Warszawa: IPN 2003.

²²¹ A. Dudek, T. Marszałkowski, *Walki uliczne w PRL 1956–1989*, Kraków: Krakowska Oficyna Wydawnicza 1992 i wyd. nast. Kraków: Geo 1999

²²² Zebrane w tomie: J. Karpiński, *Wykres gorączki. Polska pod rządami komunistycznymi*, Lublin: Wydaw. Uniw. Marii Curie-Skłodowskiej 2001.

²²³ K. Madej, *Opozycja w PRL 1956–1980. Stan badań*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 2 (4)/2003.

²²⁴ J. Żaryn, *Aparat bezpieczeństwa w walce z duchowieństwem katolickim 1945–1949 (zarys problemu)*, w: *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*, Warszawa: DiG 1997; *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*, Warszawa: DiG 1997; „*Księża patrioci*” – geneza powstawania formacji duchownych katolickich, w: *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 1/1995; *Postawy duchowieństwa katolickiego wobec władzy państwowej w latach 1944–1956. Problemy metodologiczne*, w: *Komunizm: ideologia, system, ludzie*, Warszawa: Neriton, Instytut Historii PAN 2001. Zob. także tego autora artykuł: *Sacrum i profanum. Uwagi o religijności Polaków w latach 1945–1955*, w: *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 5/2001.

²²⁵ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa: Neriton 2003.

²²⁶ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990. W świetle dokumentów MSW*, Warszawa: Bellona 2000.

²²⁷ A. Grajewski, *Kompleks Judasza. Kościół zraniony*, Poznań: W drodze 1999.

²²⁸ B. Fijałkowska, *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 1: 1944–1955, Olsztyn: Uniw. Warmińsko-Mazurski 1999.

²²⁹ R. Gryz, *Państwo a Kościół w Polsce 1945–1956. Na przykładzie województwa kieleckiego*, Kraków: „Nomos” 1999; *Represje polityczne wobec Episkopatu katolickiego w Polsce w okresie stalinowskim*, „Czasy Nowożytny”, t. 6/1999.

²³⁰ K. Pawlicka, *Polityka władz wobec Kościoła katolickiego (grudzień 1970 – październik 1978)*, Warszawa: TRIO 2004.

Katedrę Historii Kościoła XIX i XX wieku Instytutu Historii Kościoła KUL 18 listopada 1998 r.²³¹, 2) Instytut Pamięci Narodowej i Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu w dniach 6–7 listopada 2002 r.²³², 3) Katedrę Prawa Karnego KUL 4 kwietnia 2003 r.²³³ Problematykę stosunków państwo–Kościół na początku lat 50. i represji wobec duchowieństwa krakowskiego poruszają materiały z sesji poświęconej procesowi kurii krakowskiej²³⁴.

Bogato reprezentowana jest też literatura na temat uwięzienia przez resort bezpieczeństwa publicznego prymasa Polski ks. kardynała Stefana Wyszyńskiego²³⁵. Z prac zbiorowych warto przypomnieć o wydanym w formie „małej poligrafii” tomiku o metodach opracowania słownika biograficznego duchowieństwa represjonowanego w Polsce (1945–1989)²³⁶. Znalazły się w nim m.in. referaty Zygmunta Woźniczki o terrorze wobec Kościoła katolickiego na Górnym Śląsku oraz Jana Żaryna o represjonowanym duchowieństwie świeckim, zakonnikach i zakonnicach w PRL 1944–1989.

Ukazaniu represji wobec kościołów w Polsce na tle sytuacji w innych krajach „bloku” służą materiały zawarte w pracy zbiorowej *Represje wobec duchowieństwa kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*²³⁷.

Szkice historyczne o relacjach państwo a Kościół w okresie Millenium wydano w dwóch pracach zbiorowych²³⁸.

Monografie na temat zabójstwa przez funkcjonariuszy MSW księdza Jerzego Popiełuszki, wydane w tym samym czasie na początku 2004 r., wyszły spod pióra Krzysztofa Kąkolewskiego²³⁹ i Mileny Kindziuk²⁴⁰.

²³¹ Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944–1956 wobec duchowieństwa katolickiego, red. Z. Zieliński, M. Peret, Lublin: KUL 2000.

²³² *Represje wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie 1945–1989*, red. S.A. Bogaczewiczka i S. Krzyżanowskiej, Wrocław: IPN 2004.

²³³ *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944–1989*, red. A. Grzeško-wiak, Lublin: Wydaw. KUL 2004. Bardzo dobrze prezentuje się pod względem metodologicznym i źródłowym artykuł Jacka T. Żurka *W obliczu śmierci. Zabójstwa osób duchownych w powojennej Polsce (1944–1989)*.

²³⁴ *Do przesładowania nie daliśmy powodu... Materiały z sesji poświęconej procesowi kurii krakowskiej*, red. R. Terlecki, Kraków: IPN 2003.

²³⁵ D. Gabrel, *Informacja o śledztwie w sprawie pozbawienia wolności ks. kardynała Stefana Wyszyńskiego*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, nr 4/2001; A. Jasiński, *Kardynał Stefan Wyszyński – świadek wiary*, t. 3 (1953–1956), Gniezno 1999; A. Paczkowski, „Izolacja” prymasa Wyszyńskiego, „Zeszyty Historyczne”, z. 97/1991; P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Losy więzienne*, Warszawa 1993; *Sesja: Prymas Stefan Wyszyński wobec Polski Ludowej*, Warszawa, 22 V 2001, Biuro Edukacji Publicznej IPN 2001 (maszynopis powielony); J. Żaryn, *Kościół w Polsce w latach przełomu (1953–1958). Relacje ambasadora RP przy Stolicy Apostolskiej*, Warszawa: Neriton, IH PAN 2000 (rozdział: *Wokół aresztowania prymasa Stefana Wyszyńskiego*); W. J. Wysocki, *Osaczenie Prymasa. Kardynał Stefan Wyszyński jako „podopieczny” aparatu bezpieczeństwa w latach 1953–1956*, Warszawa: Rytm 2002; J. Zabłocki, *Prymas Stefan Wyszyński. Opór i zwycięstwo 1948–1956*, Warszawa: Fakty 2002.

²³⁶ *Słownik biograficzny duchowieństwa represjonowanego w Polsce w latach 1945–1989 – problemy metodologiczne. Materiały z sesji historycznej zorganizowanej w Warszawie 25 X 2000 r.*, oprac. A. Dziurok, Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2000; Na końcu pracy podano: *Wybór literatury pomocniczej dla autorów tworzących „Słownik duchowieństwa represjonowanego w Polsce w latach 1945–1989”*.

²³⁷ *Represje wobec duchowieństwa kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004; por. E. Matkowska, *System. Obywatel NRD pod nadzorem tajnych służb*, Kraków: Arcana 2003 (tutaj szczególnie nas interesuje rozdz. V. *Kościół*).

²³⁸ *Millenium polskie. Walka o rząd dusz*, Warszawa: Pax 2002; T. Ruzikowski, *Obchody milenijne w Warszawie i województwie warszawskim w 1966 roku*, w: M. Brodała, A. Lisiecka, T. Ruzikowski, *Przebudować człowieka. Komunistyczne wysiłki zmiany mentalności*, studia pod red. M. Kuli, Warszawa: Trio 2001.

²³⁹ K. Kąkolewski, *Ksiądz Jerzy w rękach oprawców. Rzeczywiste przyczyny i przebieg porwania i zamordowania ks. Jerzego Popiełuszki*, Warszawa: Wydaw. von borowiecky 2004.

²⁴⁰ M. Kindziuk, *Świadek prawdy. Życie i śmierć księdza Jerzego Popiełuszki*, Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2004.

O metodach walki z Kościołem katolickim prowadzonej przez peerelowskie służby bezpieczeństwa piszą i rozmawiają autorzy styczniowego numeru „Biuletynu Instytutu Pamięci Narodowej” z 2003 r.²⁴¹ Różnym formom represji wobec Kościoła i nękania duchowieństwa od pierwszych zabójstw w 1944 r. po działania operacyjne skierowane przeciwko papieżowi Janowi Pawłowi II poświęcony jest zbiór artykułów przygotowany w krakowskim oddziale IPN²⁴².

Opracowania młodych historyków, absolwentów Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, na temat stosunków państwo–Kościół w czasach PRL opublikowano w pierwszym tomie studiów „Fasciculi Historici Novi”²⁴³.

Z opracowań ogólnych przede wszystkim należy wskazać na źródłową monografię Antoniego Dudka i Ryszarda Gryza²⁴⁴ oraz popularnonaukowe prace Andrzeja Anusza²⁴⁵.

Z publikacji słownikowych koniecznie należy wymienić *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, pod redakcją Jerzego Myszora²⁴⁶.

3.4. Przestępstwa sądowe

Działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego w Polsce Ludowej wkomponowana była w cały system „prawa stanu wyjątkowego”. Stanowione przez komunistów prawo stawało się narzędziem bezprawia. Represyjność w zapisach i w praktyce (upowszechnienie w prawie karnym najwyższego wymiaru kary – kary śmierci; penalizacja prawa) określała rzeczywistość stanu wyjątkowego.

Literatura dotycząca prawa okresu stalinowskiego jest już bogata. Stąd ograniczymy się jedynie do zasygnalizowania wybranych, najważniejszych opracowań. W latach 1992, 1995 i 1999 ukazały się trzy tomy „Studia Iuridica” (tomy 22²⁴⁷, 27²⁴⁸, 35²⁴⁹) poświęcone w całości

²⁴¹ „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, nr 1 (24)/2003 (zawartość: *O metodach walki z Kościołem prowadzonej przez peerelowskie służby bezpieczeństwa z Antonim Dudekiem, Janem Żarynem i prok. Andrzejem Witkowskim rozmawia Barbara Polak*; A. Witkowski, *Śledztwo w sprawie funkcjonowania związku przestępczego w resorcie spraw wewnętrznych PRL*; M. Lasota, *O raporcie sejmowej komisji poświęconym samodzielnej grupie „D” w MSW; Informacja o działalności komórek „D” pionu IV byłej Służby Bezpieczeństwa*; A. Dziurok, „Szczypanie” ks. Adolfa Chojnackiego; P. Chmielowiec, *Wykorzystanie agentury w działaniach przeciwko biskupowi Ignacemu Tokarczukowi*; J. Żurek, *Kim byli „księża-patrioci”?*; P. Chmielowiec, *Koncepcja rozwiązania sprawy „Rudka”*).

²⁴² *Znak, któremu sprzeciwiać się będą. Komunistyczne państwo wobec Kościoła w Polsce*, red. J. Szarek, Kraków: IPN 2004.

²⁴³ A. Kozłowska, T. Markiewicz, J. Piasecka, *Stosunki między Państwem a Kościołem rzymskokatolickim w czasach PRL*, studia pod red. A. Chojnowskiego i M. Kuli, „Fasciculi Historici Novi”, t. 1/1998.

²⁴⁴ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków: Znak 2003; Wcześniejsza praca A. Dudka, *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków: PiT 1995 (interesujący nas rozdział I: *Stosunki Państwo–Kościół w latach 1945–1955*).

²⁴⁵ A. Anusz, *Przytulisko. Kościół Katolicki wobec opozycji politycznej w Polsce w latach 1976–1980*, Warszawa: [b.w.] 2001; A[nna] Anusz i A. Anusz, *Samotnie wśród wiernych. Kościół wobec przemian politycznych w Polsce (1944–1994)*, Warszawa: Alfa 1994.

²⁴⁶ *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, t. 1–2, pod red. J. Myszora, Warszawa: Verbinum 2002–2003. Na końcu pracy zamieszczono aneks, zawierający rys historyczny autorstwa Jacka T. Żurka, o prawie karnym w Polsce Ludowej oraz bogate zestawienie bibliograficzne literatury przedmiotu, w wyborze Jerzego Myszora i J.T. Żurka.

²⁴⁷ Zawartość: K. Kersten, *Stalinizm w Polsce (1944–1956)*; A. Turska, *Prawo państwa totalitarnego*; G. Rejman, *Prawo karne w latach 1944–1956*; A. Grześkowiak, *Sądy tajne w latach 1944–1956*; T. Szymanowski, *Podstawy prawne działalności więziennictwa w latach 1944–1956*; T. Kostewicz, *Wykonanie kary pozbawienia wolności wobec więźniów politycznych w latach 1944–1956*.

²⁴⁸ Zawartość: A. Turska, *Spółczesność w systemie panowania totalnego*; K. M. Piekarska, *Naruszanie zasady jawności w „sądach tajnych”*; M. Fajst, *Spór o kryminologię w Polsce w okresie stalinizmu*; M. Stanowska, *Sprawy polityczne z lat 1944–56 w świetle orzeczeń rehabilitacyjnych Sądu Najwyższego w latach 1988–91*; K. Kauba, *Ustawa „rehabilitacyjna”*; G. Rejman, *Prawo stanu wyjątkowego i odpowiedzialność karna za jego wprowadzenie a praktyka*.

prawu (karnemu) okresu stalinowskiego. Prawnicze wykłady z historii represji stalinowskich w Polsce zaprezentowane zostały w pracach Adama Lityńskiego²⁵⁰, Zdzisława Albina Ziemby²⁵¹ i Andrzeja Rzeplińskiego²⁵². Należy również wspomnieć o klasycznej już pozycji Marii Turlejskiej *Te pokolenia żałobami czarne. Skazani na śmierć i ich sędziowie*²⁵³. Zbiór szkiców M. Turlejskiej, wydanych w latach 80. w tzw. drugim obiegu pod pseudonimem Łukasz Socha, pomimo upływu czasu stanowi jedną z najcenniejszych pozycji mówiących o trudnych losach powojennego sądownictwa i mechanizmach funkcjonowania systemu represji w latach 1944–1948. Można też wskazać na opublikowany przez Marię Turlejską *Protokół Komisji dokonującej przeglądu kadr wojskowych organów służby sprawiedliwości z 29 maja 1951 r.*²⁵⁴ Dziejom i roli sądownictwa wojskowego zostały poświęcone publikacje Bogdana Dzieciola²⁵⁵, Cezarego Wójcika²⁵⁶, Jerzego Paśnika²⁵⁷, Jerzego Poksińskiego²⁵⁸, Roberta Ostafińskiego-Bodlera²⁵⁹ i Filipa Musiała²⁶⁰. Represje sądowe wobec oficerów Marynarki Wojennej WP z lat 1946–1954 rzetelnie udokumentował Edward Obertyński w książce *Noc komandorów*²⁶¹. Tą tematyką zajęli się też uczestnicy sesji naukowej przygotowanej przez Oddział IPN w Gdańsku²⁶². Działalności poszczególnych wojskowych sądów rejonowych opracowania

²⁴⁹ Zawartość: A. Bosiacki, *U źródeł „socjalizmu realnego”. Koncepcja prawa według Lenina*; M. Fajst, *Udział czynnika społecznego w wymiarze sprawiedliwości PRL*; P. Kładoczny, *Kilka uwag na temat dekretu z 30 października 1944 r. o ochronie Państwa*.

²⁵⁰ A. Lityński, *Na drodze ku nowej procedurze karnej. O postępowaniu przygotowawczym w latach 1943–1950*, w: *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, pod red. W. Kuleszy i A. Rzeplińskiego, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Uniwersytet Warszawski – Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji 2000; *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok: Temida 2 1999; *Ustawodawstwo karne w pierwszych latach Polski Ludowej*, w: *Wojna domowa czy nowa okupacja? Polska po roku 1944*, pod red. A. Ajnenkiela, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum 1998.

²⁵¹ Z. A. Ziemia, *Ideologia stalinowska w prawie karnym i jego doktrynie w Polsce w latach 1944–1956*, w: *Elity władzy w Polsce a struktura społeczna w latach 1944–1956*, cz. 2, *Przyspieszona stalinizacja Polski*, praca zbior. pod red. P. Wójcika, Warszawa: Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW 1992; *Prawo przeciwko społeczeństwu. Polskie prawo karne w latach 1944–1956*, Warszawa: Katedra Socjologii Moralności i Aksjologii Ogólnej Instytutu Stosowanych Nauk Społecznych UW 1997.

²⁵² A. Rzepliński, *Przystosowanie ustroju sądownictwa do potrzeb państwa totalitarnego w Polsce w latach 1944–1956*, w: *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, pod red. W. Kuleszy i A. Rzeplińskiego, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Uniwersytet Warszawski – Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji 2000.

²⁵³ M. Turlejska, *Te pokolenia żałobami czarne... Skazani na śmierć i ich sędziowie*, Warszawa: NOWA 1990.

²⁵⁴ M. Turlejska, *Przyczynek do losów prawników polskich w latach 1935–1953*, „Zeszyty Historyczne”, z. 115/1996.

²⁵⁵ B. Dzieciół, *Sądy wojskowe Polski Lubelskiej (lipiec–grudzień 1944)*, Warszawa: Wydaw. Historyczne 2001.

²⁵⁶ C. Wójcik, *Rola i zadania sądownictwa wojskowego w okresie represji politycznych 1944–1956*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 39/1996.

²⁵⁷ J. Paśnik, *Obieg zamknięty. Sądy wojskowe w latach 1944–1949*, „Prawo i Życie”, nr 21/1989.

²⁵⁸ J. Poksiński, „*My, sędziowie, nie od Boga...*”. *Z dziejów Sądownictwa Wojskowego PRL 1944–1956. Materiały i dokumenty*, Warszawa: Gryf 1996; *Sędziowie wojskowi w latach 1944–1956. Próba zarysowania problemu*, „Niepodległość i Pamięć”, *Więźniowie polityczni 1944–1956*, z. 1, nr 1(7)/1997; „TUN” *Tatar–Utnik–Nowicki. Represje wobec oficerów Wojska Polskiego w latach 1949–1956*, Warszawa: Bellona 1992.

²⁵⁹ R. Ostafiński-Bodler, *Sądy wojskowe w polskich siłach zbrojnych i ich kompetencje w sprawach karnych w latach 1914–2002*, Toruń: Wydaw. Adam Marszałek 2002.

²⁶⁰ F. Musiał, *Sądownictwo wojenne i wojskowe 1943–1955*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 19-20/2003.

²⁶¹ E. Obertyński, *Noc komandorów*, Gdynia: FENIKS 1994.

²⁶² *System represji stalinowskich w Polsce 1944–1956. Represje w Marynarce Wojennej*, red. I. Hałagida, Gdańsk: IPN 2003.

monograficzne poświęcili Marek Żukowski²⁶³, Bogdan Biegalski²⁶⁴, Bohdan Łukaszewicz²⁶⁵, Zdzisław Biegański²⁶⁶ i Filip Musiał²⁶⁷. Jako jedyny pisał o wojskowym sądownictwie okręgowym Krzysztof Szwagrzyk²⁶⁸. On również zajął się bliżej sprawami personalnymi (biografistyką) w wojskowym wymiarze sprawiedliwości²⁶⁹. Sprawie przygotowania kadr dla sądownictwa wojskowego poświęcił artykuł Marcin Zaborski²⁷⁰.

Wstępną listę osób skazanych na karę śmierci przez Wojskowe Sądy Rejonowe w latach 1946–1955, liczącą 3468 nazwisk, opracował Zespół do spraw Listy represjonowanych w PRL z powodów politycznych Biura Edukacji Publicznej IPN, pod kierunkiem Jana Żaryna²⁷¹. Uszczegółowione listy skazanych na karę śmierci powstały dla Wrocławia, Rzeszowa i Krakowa²⁷². Rodzaj słownika biograficznego straconych i zmarłych w więzieniach na Mazowszu opracował Tadeusz Swat²⁷³, podobną pracę, ale obejmującą wszystkich represjonowanych przez Wojskowy Sąd Rejonowy mieszkańców północno-zachodniego Mazowsza, przygotował Jacek Pawłowicz²⁷⁴. Dla Lubelszczyzny tego typu zestawienia obejmujące dane biograficzne i dokumenty represji przygotowały Janina Kielboń i Zofia Leszczyńska²⁷⁵.

Mechanizmy montowania procesów pokazowych przedstawiono na przykładzie procesu krakowskiego – Franciszka Niepokólczyckiego, Stanisława Mierzwy i współoskarżonych

²⁶³ M. Żukowski, *Sądownictwo wojskowe na Pomorzu Zachodnim w latach 1946–1954*, w: *Dzieje wymiaru sprawiedliwości*, pod red. T. Maciejewskiego, Koszalin: Miscellanea, Wydaw. Uczelniane Bałtyckiej Szkoły Humanistycznej 1999.

²⁶⁴ B. Biegalski, *Działalność Wojskowego Sądu Rejonowego w Zielonej Górze w latach 1946–1955*, „Studia Zielonogórskie”, nr 4/1998.

²⁶⁵ B. Łukaszewicz, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Olsztynie 1946–1955. Szkice do monografii*, Olsztyn: Towarzystwo Naukowe i Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego 2000.

²⁶⁶ Z. Biegański, *Sądownictwo i skazani na śmierć z przyczyn politycznych w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*, Bydgoszcz: Wydaw. Akademii Bydgoskiej 2003; *W smudze kainowego cienia. Skazani na śmierć przez sądy wojskowe na obszarze województwa pomorskiego (bydgoskiego) w latach 1945–1954*, Bydgoszcz: Logo 2000.

²⁶⁷ F. Musiał, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie (1946–1955). Organizacja, funkcjonowanie, wyroki śmierci*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 17/2002.

²⁶⁸ K. Szwagrzyk, *Wojskowy Sąd Okręgowy IV w latach 1945–1954*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 14/2000.

²⁶⁹ K. Szwagrzyk, *Zbrodnie w majestacie prawa 1944–1955*, Warszawa: ABC 2000 (tu również przedrukowana „Księga najwyższego wymiaru kary” prowadzona w Najwyższym Sądzie Wojskowym w latach 1946–1956); *Żołnierze AK w strukturach komunistycznego sądownictwa wojskowego*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 16/2001; *Sylwetki wybranych sędziów i prokuratorów wojskowych Rzeszowszczyzny lat 1944–1955*, „Studia Rzeszowskie”, t. 9/2002; *Sędziowie w procesie krakowskim*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 18/2002; Zob. także F. Musiał, *Jeszcze o orzecznictwie Jana Kołodziejca. Uzupełnienia do artykułu Krzysztofa Szwagrzyka*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 16/2001.

²⁷⁰ M. Zaborski, *Oni skazywali na śmierć... Szkolenie sędziów wojskowych w Polsce w latach 1944–1956*, w: *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*, Warszawa 1997.

²⁷¹ *Osoby skazane na karę śmierci przez Wojskowe Sądy Rejonowe w latach 1946–1955*, Warszawa: Biuro Edukacji Publicznej IPN 2001 (maszynopis powielony); *Osoby skazane przez Wojskowe Sądy Rejonowe w latach 1944–1955 na kary więzienia i karę śmierci*, Wrocław: Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział we Wrocławiu IPN 2001. Lista dostępna jest na stronie www.ipn.gov.pl.

²⁷² *Skazani na karę śmierci przez Wojskowy Sąd Rejonowy we Wrocławiu 1946–1955*, red. K. Szwagrzyk, Wrocław: IPN 2002; *Skazani na karę śmierci przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Rzeszowie 1946–1954*, red. T. Bereza, P. Chmielowiec, Rzeszów: IPN 2004; F. Musiał, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie...*

²⁷³ T. Swat, „...przed Bogiem i historią”. *Księga ofiar komunistycznego reżimu w Polsce lat 1944–1956. Mazowsze*, Warszawa: IPN, Światowy Związek Żołnierzy AK, Fundacja Polskiego Państwa Podziemnego 2003.

²⁷⁴ J. Pawłowicz, *Chwała bohaterom! Mieszkańcy Mazowsza Zachodnio-Północnego sądeni przez wojskowe sądy rejonowe 1946–1955*, Warszawa: Rytm 2003.

²⁷⁵ J. Kielboń, Z. Leszczyńska, *Kobiety Lubelszczyzny represjonowane w latach 1944–1956*, t. 1, Lublin: Test 2002; Z. Leszczyńska, *Ginę za to co najgłębiej człowiek ukochać może. Skazani na karę śmierci przez sądy wojskowe na Zamku lubelskim (1944–1945)*, Lublin: „Czas” 1998; *Ginę za to co najgłębiej człowiek ukochać może. Członkowie organizacji niepodległościowych na Lubelszczyźnie skazani na karę śmierci przez sądy wojskowe (1944–1955)*, t. 2, Lublin: Test 2003.

oraz tzw. procesu kurii krakowskiej – ks. Józefa Lelity i innych²⁷⁶. Bogaty materiał ikonograficzny dotyczący tych procesów (ich przygotowania, oprawy propagandowej, przebiegu, następstw) zamieszczono w katalogu wystawy *Wielkie procesy pokazowe w Krakowie*²⁷⁷.

Ulokowany w strukturach wymiaru sprawiedliwości aparat bezpieczeństwa publicznego zobowiązany był do współpracy z Komisją Specjalną do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym, działającą w latach 1945–1954. Do dzisiaj powstało kilkanaście opracowań analizujących szczegółowo działalność tej „specjalnej” komisji: dwa opracowania odnoszący się do centrali²⁷⁸, pozostałe o charakterze regionalnym²⁷⁹.

Z okazji 20. rocznicy wprowadzenie stanu wojennego ukazało się wiele cennych artykułów w polskiej prasie codziennej, w tym o funkcjonowaniu wymiaru sprawiedliwości po 13 grudnia 1981 r.²⁸⁰ O prawie karnym stanu wojennego traktuje praca zbiorowa pod redakcją Alicji Grześkowiak²⁸¹.

Do ogólnych syntez należy zaliczyć pracę Andrzeja Rzeplińskiego – *Sądownictwo w PRL*²⁸², Grzegorza Jakubowskiego *Sądownictwo powszechne w Polsce w latach 1944–1950*²⁸³ i Piotra Kładocznego *Prawo jako narzędzie represji w Polsce Ludowej (1944–1956)*²⁸⁴.

²⁷⁶ *Proces krakowski 11 VIII – 10 IX 1947 r. Działacze WiN i PSL przed sądem komunistycznym. Materiały z sesji zorganizowanej 6 IX 2002 r. przez Oddział Krakowski IPN*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 18/2002; F. Musiał, M. Lasota, *Kościół zraniony. Proces księdza Lelity i sprawa kurii krakowskiej*, Kraków: IPN 2003.

²⁷⁷ „*Wielkie procesy pokazowe w Krakowie*”. Wystawa, oprac. W. Frazik, T. Gąsiorowski, F. Musiał, Z. Zblewski, Kraków: IPN 2003.

²⁷⁸ P. Fiedorczyk, *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954. Studium historycznoprawne*, Białystok: Temida2 2002; D. Jarosz, T. Wolsza, *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym (1945–1954)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej”, t. 36/1993.

²⁷⁹ *Działalność Delegatury Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Szczecinie w latach 1945–1954*, red. Z. Chmielewski, Szczecin 1988; R. Miązek, *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym na Opolszczyźnie (1945–1954)*, „Kwartalnik Opolski”, nr 3-4/1996; K. Miroszewski, *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym na Górnym Śląsku (1945–1954)*, „Silesia Superior”, t. 1/1994; B. Rogowska, *Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym na Dolnym Śląsku w latach 1945–1947*, w: *Z badań nad dziejami Dolnego Śląska po II wojnie światowej*, red. S. Dąbrowski, Wrocław 1993; W. Tomczyk, *Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Rzeszowie 1946–1954*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. Historia”, z. 9/2001; R. Tomkiewicz, *Olsztyńska Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954*, Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego 1995; B. Więclawski, *Działalność Komisji Specjalnej do walki z Przestępczością Gospodarczą i Nadużyciami w Wielkopolsce w latach 1945–1954*, „Kronika Wielkopolski”, nr 2/1997; A. Zaćmiński, *Bydgoszczanie przed obliczem Delegatury Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym (1946–1954)*, „Kronika Bydgoska”, t. 22/2001; A. Zaćmiński, *Bydgoska Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym (1946–1954)*, w: *Związki Kujaw i Pomorza na przestrzeni wieków*, pod red. Z. Biegańskiego i W. Jastrzębskiego, Bydgoszcz 2001; M. Żukowski, *Działalność i organizacja Delegatury Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Szczecinie oraz Koszalinie w latach 1946–1954*, „Przegląd Zachodnio-Pomorski”, z. 2/2002.

²⁸⁰ P. Adamowicz, F. Gawryś, *Nieczysty wymiar sprawiedliwości. Prokuratorzy i sędziowie z procesów politycznych*, „Rzeczpospolita”, nr 303, 29-30 XII 2001; G. Majchrzak, *Jeden z filarów stanu wojennego. Wymiar sprawiedliwości po 13 grudnia 1981 r.*, „Rzeczpospolita”, nr 291, 13 XII 2001. Zob. także G. Majchrzak, *Władza w stanie wojennym*, „Arcana”, nr 6/2001; por. *Procesy polityczne stanu wojennego. Z mec. Stanisławem Afendą rozmawia Mariusz Urbanek*, „Odra”, nr 12/1989.

²⁸¹ *Prawo karne stanu wojennego*, red. A. Grześkowiak, Lublin: Wydaw. KUL 2003.

²⁸² A. Rzepliński, *Sądownictwo w PRL*, Londyn: Polonia 1990.

²⁸³ G. Jakubowski, *Sądownictwo powszechne w Polsce w latach 1944–1950*, Warszawa: IPN 2002.

²⁸⁴ P. Kładoczny, *Prawo jako narzędzie represji w Polsce Ludowej (1944–1956). Prawna analiza kategorii przestępstwa przeciwko państwu*, Warszawa: IPN 2004.

Tom *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*²⁸⁵, pod redakcją Witolda Kuleszy i Andrzeja Rzeplińskiego, można traktować jako podsumowanie dotychczasowych badań funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości PRL. W pracy znalazły się artykuły o procesach politycznych członków organizacji niepodległościowych, duchowieństwa, orzecznictwie i działalności sądów wojskowych, Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym oraz tekst Piotra Majera o współpracy między aparatem bezpieczeństwa publicznego a organami wymiaru sprawiedliwości.

3.5. Więziennictwo MBP/MSW

Nadal brak rzetelnej, odpowiadającej obecnemu stanowi badań, monografii więziennictwa PRL. Pozostaje jedynie, niestety już przestarzała tak w treści, jak i stylu praca Krystiana Bedyńskiego *Historia więziennictwa Polski Ludowej 1944–1956*²⁸⁶. W podobnej konwencji napisany został artykuł Zdzisława Karla w „Przeglądzie Więziennictwa”²⁸⁷. Współczesne, wydane po 1989 r. prace skupiają się głównie na opracowaniach cząstkowych, np. opisują historię danego więzienia na tle funkcjonowania całego systemu więziennictwa²⁸⁸. Za niewystarczający pod względem bazy źródłowej należy uznać tekst Jarosława Utrat-Mileckiego: *Więziennictwo w Polsce w latach 1944–56*²⁸⁹. Może jedynie posłużyć jako wprowadzenie w terminologię przedmiotu. Nie sposób wymienić tutaj wszystkich publikacji dotyczących więziennictwa i związanego z nim tematem szerszym – martyrologią narodu polskiego w czasach stalinowskich. Ograniczymy się jedynie do wymienienia trzech, niezwykle cennych prac zbiorowych: *Polacy wobec przemocy 1944–1956*, pod redakcją Barbary Otwinowskiej i Jana Żaryna²⁹⁰, *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*²⁹¹ oraz dwutomowego

²⁸⁵ *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, pod red. W. Kuleszy i A. Rzeplińskiego, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji UW 2000 i wyd. nast. z 2001 (tytuły rozdziałów: *Geneza oraz podstawy prawne działania sądowego i quasi-sądowego systemu represji; Sądowa praktyka represji politycznych; Prokuratura i organy quasi-sadowe; Podstawy prawne odpowiedzialności za zbrodnie*).

²⁸⁶ K. Bedyński, *Historia więziennictwa Polski Ludowej 1944–1956*, Warszawa: Wydział Polityczny i Szkolenia Centralnego Zarządu Zakładów Karnych 1988; zob. też tego autora *Represja dyscyplinarna z powodów politycznych wymierzona w personel więzienny w latach 1945–1956*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 27/2000.

²⁸⁷ Z. Karl, *Krótki zarys struktury organizacyjnej więziennictwa polskiego w latach 1944–1956*, „Przegląd Więziennictwa”, nr 2/1962.

²⁸⁸ W. Bonusiak, *Więzienie na Zamku w Rzeszowie w latach 1944–1956*, „Studia Rzeszowskie”, t. 1-2/1995; T. Kostewicz, *Więzienie w Fordonie na tle struktur więziennictwa lat 1944–56*, „Studia Iuridica”, t. 27/1995; C. Krawczyński, *Więzienie w Barczewie w systemie więzień politycznych w latach 1945–1956*, „Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytut Pamięci Narodowej”, t. 38/1995 (uzupełnieniem tego artykułu może być tekst J. Czołgoszewskiego, *Więzienia okresu stalinowskiego na Warmii i Mazurach w świetle materiałów archiwalnych*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 26/2000); *Ośrodki represji: Rawicz – Wronki 1945–1956*, Poznań: Okręgowa Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Poznaniu, Związek Więźniów Politycznych Okresu Stalinowskiego Oddział Wielkopolska 1995; J. A. Sil, Z. Kowalski, *Zamek Lubelski 1944–1954*, „Niepodległość”, t. 24/1991 (uzupełnieniem tego szkicu mogą być prace: M. Kielasiński, *Raport o zabijaniu. Zbrodnie sędziów wojskowych na Zamku Lubelskim*, Lublin 1997; *Straceni na Zamku Lubelskim. Dokumenty procesu 11 żołnierzy AK, kwiecień 1945*, oprac., Z. Leszczyńska, Lublin 1995; *Więźniowie polityczni na Zamku Lubelskim 1944–1954*, red. A. Gałan, Z. Mańkowski, Lublin 1996); K. Szwagrzyk, *Jaworzno. Historia więzienia dla młodocianych więźniów politycznych 1951–1955*, Wrocław: Klio 1999.

²⁸⁹ J. Utrat-Milecki, *Więziennictwo w Polsce w latach 1944–56*, „Studia Iuridica”, t. 27/1995; por. J. Utrat-Milecki, *Więziennictwo w Polsce w latach 1944–1956*, Warszawa: IPSiR UW 1996.

²⁹⁰ *Polacy wobec przemocy 1944–1956*, red. B. Otwinowska i J. Żaryn, Warszawa: Edition Spotkania 1996.

²⁹¹ *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*, Warszawa: Towarzystwo im. Stanisława ze Skarbimierza, DiG 1997.

numeru „Niepodległość i Pamięć” z 1997 r.²⁹², w którym zamieszczono bibliografię selektywną na temat więźniów politycznych w latach 1945–1956, w zestawieniu Mirosławy Pałaszewskiej.

Codziennosc w stalinowskim więzieniu, na przykładzie centralnych zakładów karnych, obozów i ośrodków pracy więźniów opisał po raz pierwszy całościowo Tadeusz Wolsza²⁹³.

Integralną częścią systemu więziennictwa MBP były obozy pracy przymusowej. W ostatnich latach doszło do istotnego postępu w badaniach nad „polskim Gułagiem”. Dowodzą tego udane opracowania Adama Dziuroka²⁹⁴, Jerzego Kochanowskiego²⁹⁵, Kazimierza Miroszewskiego²⁹⁶, Edmunda Nowaka²⁹⁷, Tadeusza Wolszy²⁹⁸ i Zygmunta Woźniczki²⁹⁹. Studia na temat historii obozów funkcjonujących na terenie Jaworzna w latach 1939–1956 (w okresie stalinowskim Centralny Obóz Pracy w Jaworznie był największym obozem pracy) zaprezentowano w pracy zbiorowej³⁰⁰.

Praca dokumentacyjna Bogusława Kopki *Obozy pracy w Polsce 1944–1950. Przewodnik encyklopedyczny*³⁰¹ zawiera listę 206 obozów pracy wraz z opisem; całość uzupełnia aneks z wyborem dokumentów, planami obozów i mapą obozów pracy w Polsce w latach 1944–1950. Do pracy dołączono bibliografię, uwzględniającą nie tylko naukową literaturę przedmiotu, ale również publikacje publicystyczne, w tym przypadku mające niejednokrotnie znaczenie źródłowe.

Jedyna do tej pory próba ujęcia całościowej tematyki związanej z historią powojennych obozów w Polsce, podjęta przez bydgoskiego historyka, Witolda Stankowskiego³⁰² okazała się nieudana³⁰³.

²⁹² „Niepodległość i Pamięć” – *Więźniowie polityczni 1944–1956* (Warszawa: Muzeum Niepodległości 1997, rocznik IV, nr 1 [7], z. 1 i 2).

²⁹³ T. Wolsza, *Codziennosc w peerelowskim więzieniu w latach 1945–1956 (na przykładzie centralnych zakładów karnych we Wronkach, w Rawiczu i w Fordonie)*, w: *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 5/2001; *W cieniu Wronek, Jaworzna i Piechcina... 1945–1956. Życie codzienne w polskich więzieniach, obozach i ośrodkach pracy więźniów*, Warszawa: Instytut Historii PAN 2003.

²⁹⁴ *Obóz Pracy w Świętochłowicach w 1945 r. Dokumenty, zeznania, relacje, listy, wybór, wstęp i oprac.* A. Dziurok, Warszawa: IPN 2002 (zob. obszerny wstęp); A. Dziurok, *Śląskie rozrachunki. Władze komunistyczne a byli członkowie organizacji nazistowskich na Górnym Śląsku w latach 1945–1956*, Warszawa: PMK Paweł Kaczmarski 2000 (interesujący nas podrozdział 4 *Obozy pracy i więzienia śledcze*).

²⁹⁵ J. Kochanowski, *W polskiej niewoli. Niemieccy jeńcy wojenni w Polsce 1945–1950*, Warszawa: Neriton 2001.

²⁹⁶ K. Miroszewski, *Centralny Obóz Pracy Jaworzno – podobóz ukraiński (1947–1949)*, Katowice: Śląsk 2001; *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym a obozy pracy na Górnym Śląsku (1945–1954)*, w: *Obozy pracy przymusowej na Górnym Śląsku*, pod red. A. Topola, Katowice: Wydaw. Uniw. Śląskiego 1994; *Ukraińcy i Lemkowie w Centralnym Obozie Pracy Jaworzno*, w: *Pamiętny rok 1947*, pod red. M. E. Ożóg, Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie 2001.

²⁹⁷ E. Nowak, *Cień Łambinowic. Próba rekonstrukcji dziejów obozu pracy w Łambinowicach 1945–1946*, Opole: Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu 1991; *Obozy na Śląsku Opolskim w systemie powojennych obozów w Polsce (1945–1950). Historia i implikacje*, Opole: Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu, Uniwersytet Opolski 2002.

²⁹⁸ T. Wolsza, *Obozy na ziemiach polskich w latach 1945–1956 (ze szczególnym uwzględnieniem obozów pracy przymusowej)*, w: *Komunizm: ideologia, system, ludzie*, pod red. T. Szaroty, Warszawa: Neriton, Instytut Historii PAN 2001.

²⁹⁹ Z. Woźniczka, *Obóz pracy w Świętochłowicach-Zgodzie i jego komendant*, „Dzieje Najnowsze”, nr 4/1999; *Z działalności polskiego i radzieckiego aparatu represji na Górnym Śląsku (1945–1954)*, w: *Obozy pracy przymusowej na Górnym Śląsku*, pod red. A. Topola, Katowice: Wydaw. Uniw. Śląskiego 1994.

³⁰⁰ *Historia martyrologii więźniów obozów odosobnienia w Jaworznie, 1939–1956*, red. K. Miroszewski, Z. Woźniczka, Jaworzno: Muzeum Miasta Jaworzna 2002.

³⁰¹ B. Kopka, *Obozy pracy w Polsce 1944–1950. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa: KARTA, NOWA 2002. Zob. też tego autora: *Polski Gułag*, „Wprost”, nr 12/2002.

³⁰² W. Stankowski, *Obozy i inne miejsca odosobnienia dla niemieckiej ludności cywilnej w Polsce w latach 1945–1950*, Bydgoszcz: Wydaw. Akademii Bydgoskiej 2002.

Wiele z omawianych powyżej prac zaopatrzone w różnego typu listy, najczęściej wykazy więźniów politycznych zmarłych w więzieniach i obozach.

Podjęte w latach 1989–1993 przez Centralny Zarząd Zakładów Karnych próby ustalenia listy osób straconych i zmarłych w więzieniach (i obozach) w latach 1944–1956³⁰⁴ poddał krytycznej analizie Zdzisław Bąkowski³⁰⁵. Z kolei, na podstawie najnowszej literatury historycznej, Paweł Machcewicz zebrał i opatrzył własnym komentarzem rozproszone dotychczas szacunki liczbowe dotyczące ofiar stalinowskiego terroru w Polsce³⁰⁶.

Problematyką pochówków osób straconych i zmarłych w więzieniach jako pierwsza zajęła się Małgorzata Szejnert³⁰⁷, z ostatnich publikacji warto odnotować opracowanie dotyczące warszawskiego cmentarza na Bródnie³⁰⁸.

3.6. Informacja Wojskowa/Wojskowa Służba Wewnętrzna

Pierwszy okres funkcjonowania Informacji Wojskowej szczegółowo przedstawił Władysław Tkaczew³⁰⁹. Od 3 września 1955 r. uchwałą Rady Ministrów wojskowe organa bezpieczeństwa, z Głównym Zarządem Informacji WP, przeszły pod kontrolę Komitetu do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego. Ten okres w historii Informacji Wojskowej został zasygnalizowany w pracach Zbigniewa Pałskiego³¹⁰, który zanalizował też fazę największego rozwoju organizacyjnego tej instytucji przypadającą na przełom lat 40. i 50. Metody śledcze organów Informacji Wojskowej opisał Jerzy Poksiński³¹¹.

Na temat bezpośredniej następczyni Informacji WP – Wojskowej Służby Wewnętrznej artykuł napisał Paweł Piotrowski³¹².

3.7. Kadry

Wśród publikacji dotyczących problematyki kadrowej można wyróżnić studia poświęcone kwestiom przynależności narodowościowej i służbowej w UB³¹³. O systemie nomenkla-

³⁰³ Zob. recenzje: T. Wolszy w „Dziejach Najnowszych”, nr 4/2002; J. Kochanowskiego w „Więzi”, nr 6/2003 oraz B. Kopki w „Pamięć i Sprawiedliwość” nr 2 (4)/2003; por. W. Stankowski, *Obozy i miejsca odosobnienia dla Niemców w Polsce w latach 1945–1950. Stan badań, tło historyczne i postulaty badawcze*, „Przegląd Zachodni”, nr 4/2003.

³⁰⁴ *Straceni w polskich więzieniach 1944–1956*, Lublin: Retro 1994; *Lista osób zmarłych w więzieniach polskich w latach 1944–1956*, Centralny Zarząd Zakładów Karnych Ministerstwa Sprawiedliwości, maszynopis, marzec 1993.

³⁰⁵ Z. Bąkowski, *Wyniki prac nad ustaleniem listy osób straconych i zmarłych w więzieniach w latach 1944–1956*, „Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej”, t. 39/1996 oraz „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 14/1997.

³⁰⁶ P. Machcewicz, *Zmiana czy kontynuacja? Polska przed i po Październiku '56*, w: PRL. *Trwanie i zmiana*, red. D. Stola i M. Zaremba, Warszawa: Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Zarządzania im. L. Koźmińskiego 2003 (zwłaszcza interesuje nas podrozdział *Od terroru masowego i powszechnego do represji selektywnych*); por. *Wstęp do Księgi świadectw. Skazani na karę śmierci w czasach stalinowskich i ich losy*, red. K. Madej, J. Żaryn i J. Żurek, Warszawa: IPN 2003.

³⁰⁷ M. Szejnert M., *Śród żywych duchów*, Londyn: Aneks 1990.

³⁰⁸ *Mogily straconych na Bródnie. Przywracanie pamięci*, Warszawa: Społ. Komitet Budowy na Cmentarzu Bródnowskim Pomnika Więźniów Polit. Straconych w Latach 1945-1956 2002.

³⁰⁹ W. Tkaczew, *Powstanie i działalność organów Informacji Wojska Polskiego w latach 1943–1948. Kontrwywiad wojskowy*, Warszawa: Bellona 1994.

³¹⁰ Z. Pałski, *Agentura Informacji Wojskowej w latach 1945–1956*, Warszawa: ISP PAN 1993; *Informacja Wojska Polskiego w latach 1943–1957*, „Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej”, t. 40/1997–1998.

³¹¹ J. Poksiński, *Metody wymuszania zeznań w pracy śledczej organów Informacji Wojska Polskiego*, „Literatura”, nr 10/1992.

³¹² P. Piotrowski, *Wojskowa Służba Wewnętrzna 1947–1989*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, nr 6/2002.

³¹³ A. Paczkowski, *Żydzi w UB – próba weryfikacji stereotypu*, w: *Komunizm: ideologia, system, ludzie*, pod red. T. Szaroty, Warszawa: Neriton, Instytut Historii PAN 2001; K. Szwagrzyk, *Kwestia przynależności na-*

tury kadr pisze Andrzej Paczkowski³¹⁴. Ten sam autor napisał bardzo ciekawy artykuł o Józefie Światle, wicedyrektorze Departamentu X MBP w latach 1951–1953, który 5 grudnia 1953 r. uciekł na Zachód³¹⁵. Natomiast brak jest w literaturze prawie całkowicie opracowań o charakterze biograficznym³¹⁶. Przygotowaniu na terenie ZSRR kadr dla przyszłego aparatu bezpieczeństwa poświęcił swój artykuł Maciej Korcuć³¹⁷.

Problematyka szkolnictwa w aparacie bezpieczeństwa doczekała się opracowania już pod koniec lat 80. i na początku lat 90. Pojawiły się wówczas prace dotyczące poszczególnych szkół, np. w Pile³¹⁸ i w Słupsku³¹⁹. Kwestię szkolenia funkcjonariuszy więziennictwa omówił Krystian Bedyński³²⁰, natomiast problematyką kształcenia kadr milicyjnych zajęła się w swych artykułach Zofia Olejniczak³²¹.

Z gatunku literatury sensacyjnej pochodzi książka Jana Pomianowskiego³²².

Stosunki wewnątrz MSW widziane oczyma milicjanta o opozycyjnych (reformatorskich) poglądach, kwestia relacji między funkcjonariuszami MO a SB, przedstawione zostały we wspomnieniach Wiktora Mikusińskiego³²³.

Problematyce kadrowej, w kontekście pozyskiwania tajnych współpracowników (TW) przez aparat bezpieczeństwa i pracy z agenturą, poświęcona jest książka *Teczki, czyli widma bezpieki*, pod red. Jacka Snopkiewicza³²⁴. Innym aspektem pracy TW zajął się Henryk Głębocki, opierając się na sprawozdaniu z kontroli gospodarowania funduszem operacyjnym w Wydziale III KW MO w Krakowie³²⁵.

Tomasz Balbus także jest autorem artykułu o ludziach podziemia, którzy zostali specjalnie wprowadzeni do komunistycznych struktur bezpieczeństwa lub pozyskani z tego środowiska w celach wywiadowczych i kontrwywiadowczych w latach 1944–1948³²⁶, natomiast o weryfikacji w UB, w tym samym numerze „Biuletynu IPN”, pisze Kamil Rutecki³²⁷.

rodowościowej i służbowej kierownictwa MBP i wrocławskiego WUBP w latach 1945–1954, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 14/2000.

³¹⁴ A. Paczkowski, *System nomenklatury kadr w Polsce (1950–1970)*. Projekt badawczy: *Centrum władzy politycznej w Polsce 1948–1970*, Warszawa: ISP PAN 2000 (merytoryczny wstęp plus wybór dokumentów) oraz „Czasy Nowożytne”, t. 8 (9)/2000.

³¹⁵ A. Paczkowski, *Trzy twarze Józefa Światły*, „Rzeczpospolita. Plus i Minus”, cz. 1, 20–21 XII 2003; cz. 2, 27–28 XII 2003.

³¹⁶ Wyjątkiem jest tu książka K. Lesiakowskiego: *Mieczysław Moczar „Mietek”*. *Biografia polityczna*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm 1998 oraz monografia B. Fijałkowskiej: *Borejsza i Różański. Przyczynki do dziejów stalinizmu w Polsce*, Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Olsztynie 1995; Zob. także artykuł recenzyjny z książki K. Lesiakowskiego *Zmagania z Moczarem* zamieszczony w pracy A. Dudka, *Ślady Peerełu: ludzie, wydarzenia, mechanizmy*, Kraków: Arcana 2001 oraz P. Gontarczyka, *Falszywa biografia*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 13/1999.

³¹⁷ M. Korcuć, „Kujbyszewiacy” – awangarda UB, „Arcana”, nr 4–5/2002.

³¹⁸ J. Wojtysiak, *35 lat Szkoły Milicji Obywatelskiej im. Gen. H. Słabczyka w Pile (1954–1989)*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej w Szczytnie”, nr 3–4/1989.

³¹⁹ Z. Machura, *Tradycje słupskiej szkoły milicji*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej w Szczytnie”, nr 3–4/1989.

³²⁰ K. Bedyński, *Doskonalenie zawodowe funkcjonariuszy Służby Więziennej*, w: *Rozwój penitencjarystyki w PRL. Wybrane problemy*, red. P. Wierzbicki, Warszawa: Wydaw. Prawnicze: CZZK: IBPS 1988; *Organizacja doskonalenia zawodowego funkcjonariuszy więziennictwa*, w: *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988*, red. A. Marek, Warszawa 1990.

³²¹ Z. Olejniczak, *Refleksje o przemianach w systemie szkolenia oficerskiego milicji (1945–1989); Zarys organizacyjnego rozwoju kształcenia oficerów MO (1945–1989)*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej w Szczytnie”, nr 3–4/1989.

³²² J. Pomianowski, *W kręgu prowokacji. Kulisy szkolenia bezpieki*, Warszawa: CB 1997.

³²³ W.J. Mikusiński, *Milicjant w opozycji*, „Karta”, nr 35/2002.

³²⁴ *Teczki, czyli widma bezpieki*, pod red. J. Snopkiewicza, Warszawa: BGW 1992.

³²⁵ *Zarobki tajnych współpracowników SB w Krakowie*, wstęp H. Głębocki, „Arcana”, nr 4–5/2002.

³²⁶ T. Balbus, *Ludzie podziemia w urzędzie bezpieczeństwa*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, nr 4/2002.

³²⁷ K. Rutecki, *Ubecka weryfikacja*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, nr 4/2002.

Ważnym źródłem do zrozumienia języka zawodowego aparatu bezpieczeństwa jest opracowanie Zdzisława Uniszewskiego³²⁸, a także minisłownik terminologii SB zestawiony przez Łukasza Kamińskiego³²⁹.

3.8. Problematyka źródłoznawcza i metodologia

Pojawienie się na dużą skalę nowego typu źródeł, jakimi są materiały policji politycznej, rodzi nieznanne dotąd problemy warsztatowe. Omówieniu tego między innymi problemu poświęcono część 1(3) numeru pisma IPN „Pamięć i Sprawiedliwość”³³⁰. Poszczególne typy źródeł pod kątem ich przydatności w pracy historyka omówili Ryszard Śmietanka-Kruszelnicki³³¹ oraz Wojciech Frazik i Filip Musiał³³². W zupełnie innych okolicznościach i celach powstała praca Michała Grockiego (pseud.), którą zaliczyć można do publicystyki, ale omawia ona organizację archiwów SB i daje przegląd typów znajdujących się w nich źródeł³³³. Sprawami ewidencji operacyjnej i płynącym ze znajomości jej zasad wnioskom dla badaczy zajęła się Ewa Zając³³⁴.

Problemom metodologiczno-źródłoznawczym związanym z badaniem akt szeroko rozumianego aparatu represji poświęcona była sesja szkoleniowa we Wrocławiu, której materiały opublikowano w zeszytach oddziałowych³³⁵.

4. Syntezy

Nie istnieje monograficzne opracowanie całokształtu działań aparatu bezpieczeństwa publicznego w stalinowskim systemie represji w Polsce (1944–1956). Po 1989 r. powstało jednak kilka cennych prac o aparacie bezpieczeństwa, wypełniających choć w części lukę w badaniach ogólnych.

Praca Henryka Dominiczaka z 1997 r.³³⁶ może posłużyć jako podstawowy przewodnik po strukturach organizacyjnych resortu bezpieczeństwa publicznego, głównie na poziomie centralnym (MBP). Wartość tej książki obniża jednak fakt, że wiele istotnych wątków np. dotyczących szkolenia i indoktrynacji funkcjonariuszy UB przez sowiecki aparat bezpieczeństwa, jest niezwykle lakoniczna lub ogranicza się do informacji ogólnie znanych. Liczne są też mankamenty w zakresie metodologii korzystania ze źródeł oraz konstrukcji samej pracy.

³²⁸ Z. Uniszewski, *Żargon zawodowy pracowników śledczych i operacyjnych. Problematyka kryminalistyczna*, Wrocław: Wydaw. Uniw. Wrocławskiego 1999.

³²⁹ Ł. Kamiński, *Lingua securitatis*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 1(3)/2003; por. także *Teczki, czyli widma bezpieki...*

³³⁰ A. Paczkowski, *Archiwa aparatu bezpieczeństwa PRL jako źródło: co już zrobiono, co można zbadać*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 1(3)/2003 oraz także *Ankieta historyczna*.

³³¹ R. Śmietanka-Kruszelnicki, *Protokół przesłuchania jako źródło historyczne*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 1(3)/2003.

³³² W. Frazik, F. Musiał, *Akta agenturalne w pracy historyka*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 19-20/2003.

³³³ M. Grocki, *Konfidenci są wśród nas...*, Warszawa: Editions Spotkania 1992.

³³⁴ E. Zając, *Akta operacyjne Służby Bezpieczeństwa. Wybrane problemy warsztatowe w świetle przepisów i procedur obowiązujących w pionie „C”*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 19-20/2003.

³³⁵ *Projekt badawczy „Lista represjonowanych w PRL z powodów politycznych 1944–1989”. Osoby skazane przez Wojskowe Sądy Rejonowe w latach 1944–1955 na kary więzienia i karę śmierci*, Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu 2001 (Zeszyt nr 4, materiały robocze z sesji szkoleniowej zorganizowanej w dniach 27–28.02.2001 r. w OBEP IPN we Wrocławiu). M.in.: T. Balbus, *Badanie dokumentacji komunistycznego aparatu represji I (UBP, Informacji Wojskowej, Milicji Obywatelskiej). Wybrane aspekty źródłoznawcze*; K. Szważyk, *Struktura i dokumentacja komunistycznego aparatu represji II (prokuratura i sądownictwo wojskowe oraz powszechne, więziennictwo)*. *Krytyka źródeł*; K. Persak, *Bibliografia (pomocnicza do projektu)*.

³³⁶ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*, Warszawa: Bellona 1997.

Do najbardziej wartościowych poznawczo opracowań syntetycznych należy zaliczyć prace Andrzeja Paczkowskiego z Instytutu Studiów Politycznych PAN w Warszawie³³⁷. Charakteryzują się one jasnością wykładu oraz szerokim ujęciem omawianego tematu. Aparat bezpieczeństwa, jego działania i cele opisane są w kontekście całej złożoności sytuacji społeczno-politycznej Polski. Baza źródłowa nie ogranicza się li tylko – jak u Dominiczaka – do dokumentów z archiwum MSW, ale również oparta jest na materiałach partyjnych (PPR/PZPR), urzędów centralnych PRL i innych. Można w nich również znaleźć odniesienia do źródeł zagranicznych, przede wszystkim pochodzących z archiwów rosyjskich. Na szczególną uwagę zasługuje szkic *Terror i kontrola: funkcje aparatu bezpieczeństwa w systemie komunistycznym. Polska 1944–1956*³³⁸, gdzie określono dynamikę rozwoju aparatu bezpieczeństwa publicznego w latach wznoszącego się terrorku stalinowskiego.

Struktury i organizację centralnego aparatu bezpieczeństwa PRL opisali: Anna Bilińska-Gut (1944–1954)³³⁹, Krzysztof Lesiakowski (1945–1970)³⁴⁰ i Andrzej Zybertowicz (lata 80.)³⁴¹. Struktury SB w ostatnim piętnastolecu PRL, ich zadania, stan etatowy i przekształcenia – zarówno na szczeblu centrali, jak i w województwach – przeanalizował Paweł Piotrowski³⁴². Dane statystyczne dotyczące tajnych współpracowników resortu bezpieczeństwa z lat 1950–1984 w podziale na pionów i w rozbiciu terenowym zestawiał Tadeusz Ruzikowski³⁴³.

Jako uzupełnienie syntez ogólnych mogą posłużyć artykuły autorstwa Stanisława Biernackiego³⁴⁴, Piotra Matusaka³⁴⁵ i Piotra Majera³⁴⁶ oraz komentarze historyczne z „Biuletynu Instytutu Pamięci Narodowej” (nr 6/2002)³⁴⁷.

³³⁷ A. Paczkowski, *Aparat bezpieczeństwa*, w: *Instytucje państwa totalitarnego. Polska 1944–1956. Raport. Opracowania*, Projekt badawczy KBN 1-0823-91-01, Warszawa ISP PAN 1994 (maszynopis powielony – więcej o projektach badawczych dot. historii PRL i działalności wydawniczej ISP PAN zob. R. Żelichowski, *Działalność wydawnicza Instytutu Studiów Politycznych PAN w latach 1991–2000*, „Studia Polityczne”, nr 11/2000); *Aparat bezpieczeństwa w latach odwilży: casus polski*, „Zeszyty Historyczne”, z. 114/1995; *Polacy pod obcą i własną przemocą*, w: S. Courtois, N. Werth, J. Panne, A. Paczkowski i in., *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do polskiego wydania K. Kersten, Warszawa: Prószyński i S-ka 1999; *Droga do „mniejszego zła”. Strategia i taktyka obozu władzy: lipiec 1980 – styczeń 1982*, Kraków: Wydaw. Literackie 2002; *Polski aparat bezpieczeństwa jako kanał wpływów radzieckich*, w: *Elity władzy w Polsce a struktura społeczna w latach 1944–1956*, red. P. Wójcik, Warszawa: Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW 1992; *Zdobycie władzy 1945–1947*, seria *Dzieje PRL*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1993.

³³⁸ A. Paczkowski, *Terror i kontrola: funkcje aparatu bezpieczeństwa w systemie komunistycznym. Polska 1944–1956*, w: *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*, Kraków: Wydaw. Literackie 1999.

³³⁹ A. Bilińska-Gut, *Struktura i organizacja Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w latach 1944–1954*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 15/2001.

³⁴⁰ K. Lesiakowski, *Aparat bezpieczeństwa w Polsce 1945–1970. Struktura organizacyjna i zadania. Głos w sprawie bilansu PRL*, w: *Europa w XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka)*, pod red. E. Wiśniewskiego, Łódź 2001.

³⁴¹ A. Zybertowicz, *Niewidoczna władza: komunistyczne państwo policyjne w Polsce lat osiemdziesiątych*, w: *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*, Warszawa: DiG 1997.

³⁴² P. Piotrowski, *Struktury Służby Bezpieczeństwa MSW 1975–1990*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 1(3)/2003.

³⁴³ T. Ruzikowski, *Tajni współpracownicy pionów operacyjnych aparatu bezpieczeństwa 1950–1984*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 1(3)/2003.

³⁴⁴ S. Biernacki, *Początki kształtowania się aparatu bezpieczeństwa w Polsce*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN”, t. 34/1992.

³⁴⁵ P. Matusak, *Aparat służby bezpieczeństwa w Polsce w latach 1944–1945*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej w Siedlcach”, nr 45/1996.

³⁴⁶ P. Majer, *Milicja Obywatelska i Policja w latach 1944–1994. Geneza i podstawowe przeobrażenia*, „Przegląd Policyjny”, nr 4(36)/1995.

³⁴⁷ Zawartość: *O aparacie bezpieczeństwa z Krzysztofem Lesiakowskim i Grzegorzem Majchrzakiem rozmawia Barbara Polak*; E. Koj, *Informacja o śledztwach zbrodni komunistycznych*; A. Kura, *Represje aparatu bezpieczeństwa publicznego w latach 1944–1956*; P. Piotrowski, *Wojskowa Służba Wewnętrzna 1947–1989*; J. Kułak, *Zbrodnia zinstytucjonalizowana*; A. Dziurok, *Początki milicji na Górnym Śląsku*; K. Madej, *Przed zło-*

Wśród syntez cząstkowych ukazał się wstępny rys historyczny o działalności Departamentu X MBP³⁴⁸, odpowiedzialnego za „czystki w partii”. Natomiast działania wydziałów śledczych UB, formy ewidencji operacyjnej resortu bezpieczeństwa publicznego poddane zostały analizie w pracach Tomasza Balbusa³⁴⁹, Janusza Borowca³⁵⁰, Jana Golca i Włodzimierza Kopczuka³⁵¹.

5. Materiały pomocnicze

Do podstawowych materiałów pomocniczych, niezbędnych przy badaniu historii aparatu represji w PRL, należy zaliczyć *Informator historyczny* Aleksandra Kochańskiego³⁵², *Ilustrowany przewodnik po Polsce stalinowskiej 1944–1956* Dariusza Baliszewskiego i Andrzeja Krzysztofa Kunerta³⁵³ oraz „*Dzienniki Personalne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego*”³⁵⁴. Prace te zawierają bogato udokumentowane kalendaria, zestawione chronologicznie ważniejsze akty prawne, decyzje i enuncjacje państwowe wraz z wypisami źródłowymi, fotokopie dokumentów, wreszcie indeksy rzeczowe i osobowe.

Spisy personalne funkcjonariuszy zatrudnionych na kierowniczych stanowiskach Resortu Bezpieczeństwa Publicznego PKWN, MBP, Komitetu do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego i MSW opublikowano w książce *Ludzie bezpieki*³⁵⁵. Jest to reprint dwutomowego opracowania z 1978 r., wydanego w limitowanym nakładzie, do użytku wewnętrznego z klauzulą „Tajne”, przez zespół Biura „C” – Ewidencji i Archiwum MSW. Istotnym jej elementem są zamieszczone kserokopie zdjęć z akt i teczek osobowych. Jednak jakość znacznej części zdjęć

dziejami, szpiegami i pożarem... Działalność Głównego Inspektoratu Przemysłu MSW w latach 1956–1970; K. Szwagrzyk, *Naczelnicy więzienia przy ul. Kleczkowskiej we Wrocławiu 1945–1955*; I. Hałagida, J. Marszałec, *Każdemu sprawiedliwie*; W. Kowalski, *Druga strona krat*; T. Danielecki, *Strajki ze scenariusza*; T. Balbus, *Polskie „Istriebitielne Bataliony” NKWD w latach 1944–1945*.

³⁴⁸ A. Paczkowski, *Krótki kurs historii Departamentu X*, „Krytyka”, nr 41–42/1993. Andrzej Paczkowski jest też autorem *Posłowania* omawiającego organizację i obsadę personalną Departamentu X MBP, dołączonego do wspomnień ofiar tej instytucji: Hermann H. i Kate Field, *Opóźniony odlot. W okowach zimnej wojny*, Warszawa: PIW 1997. Ostatnio omówił genezę tego departamentu przy okazji publikacji projektu reorganizacji Biura Specjalnego MBP z 4 X 1951 r. A. Paczkowski, *Utworzenie X Departamentu MBP*, „Zeszyty Historyczne”, z. 145/2003.

³⁴⁹ T. Balbus, „*Będziesz wisiał bandyto!*”. *Metody śledcze stosowane w WUBP we Wrocławiu wobec aresztowanych żołnierzy i oficerów Okręgu Lwów AK-„NIE”-WiN (1947–1949)*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 16/2001.

³⁵⁰ J. Borowiec, *Metody śledcze stosowane podczas przesłuchań przez pracowników urzędów bezpieczeństwa publicznego (na podstawie akt Wojkowej Prokuratury Rejonowej w Rzeszowie 1946–1955)*, „Studia Rzeszowskie”, t. 2/1995.

³⁵¹ J. Golec, W. Kopczuk, *Rozwój form ewidencji operacyjnej na tle zmian strukturalnych zachodzących w resorcie bezpieczeństwa publicznego (1944–1956)*, „Problemy teorii i praktyki operacyjnej Służby Bezpieczeństwa. Kwartalnik Wyższej Szkoły Oficerskiej MSW”, nr 4(32)/Legionowo 1985.

³⁵² A. Kochański, *Polska 1944–1991. Informator historyczny*. T. 1. *Podział administracyjny, ważniejsze akty prawne, decyzje i enuncjacje państwowe (1944–1956)*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996; *Polska 1944–1991. Informator historyczny*. T. 2. *Ważniejsze akty prawne, decyzje i enuncjacje państwowe (1957–1970)*, Warszawa: Wydaw. Sejmowe, 2000. A. Kochański jest także współautorem niezwykle przydatnego narzędzia informacyjnego: W. Janowski, A. Kochański, *Informator o strukturze i obsadzie personalnej centralnego aparatu PZPR 1948–1990*, pod red. K. Persaka, Warszawa: ISP PAN 2000.

³⁵³ D. Baliszewski, A. K. Kunert, *Ilustrowany przewodnik po Polsce stalinowskiej 1944–1956*, t. 1, 1944–1945, Warszawa: PWN 1999.

³⁵⁴ „*Bijące serce partii*”. „*Dzienniki Personalne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego*”, t. 1, 1945–1947, pod red. A.K. Kunerta i R. E. Stolarskiego, wybrał i oprac. A.K. Kunert, Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Oficyna Wyd. „ADIUTOR” 2001.

³⁵⁵ M. Piotrowski, *Ludzie bezpieki w walce z Narodem i Kościołem. Służba Bezpieczeństwa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1944–1978 – Centrala*, Lublin: Klub Inteligencji Katolickiej 1999.

pozostawia wiele do życzenia. Główne postacie ministrów i wiceministrów resortu bezpieczeństwa/MSW odnotowane są również w informatorze Tadeusza Mołdawy³⁵⁶.

Do materiałów pomocniczych należy zaliczyć różnego typu kalendaria³⁵⁷ oraz wydawnictwa słownikowe³⁵⁸. Warsztatowi badawczemu historia dziejów najnowszych poświęcony został w całości numer szósty *Studiów i materiałów* Instytutu Historii PAN *Polska 1944/1945–1989*³⁵⁹.

Brak jednolitego opracowania–przewodnika po zasobach archiwalnych archiwów państwowych, kościelnych i zagranicznych, przechowujących dokumenty z czasów PRL, mogą – choć w części – wypełnić teksty opublikowane w czwartym numerze „Biuletynu Instytutu Pamięci Narodowej” z 2002 r., który poświęcony został tematyce archiwalnej³⁶⁰.

Na zakończenie warto wspomnieć o niektórych zestawieniach bibliograficznych dotyczących historii Polski z lat 1944–1989. W ramach projektu badawczego KBN, realizowanego w Instytucie Studiów Politycznych PAN, opracowano w 1993 r. *Bibliografię materiałów z prasy codziennej i tygodników za lata 1988–1992. Polska 1944–1956*³⁶¹. W 1996 r. Wojciech Chojnacki wspólnie z Markiem Jastrzębskim przygotowali i opublikowali Władysława Chojnackiego *Bibliografię polskich publikacji podziemnych wydanych pod rządami komunistycznymi w latach 1939–1941 i 1944–1953*³⁶². Także ukazały się drukiem bibliografie „Zeszytów Historycznych”, przedruków wydawnictw Instytutu Literackiego w Paryżu³⁶³ oraz zestawienie *Bibliografia katolickich czasopism religijnych w Polsce 1945–1989*³⁶⁴.

³⁵⁶ T. Mołdawa, *Ludzie władzy 1944–1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 28 II 1991*, Warszawa: PWN 1991.

³⁵⁷ P. Bielawski, R. Łazarewicz, *Dziwny rok 1989. Kalendarium*, Wrocław: [b.w.] 1995; L. Biernacki, *Kronika Solidarności. 20 lat dzień za dniem...*, Sopot: Pracownia Impuls 2000; M. Fik, *Kultura polska po Jalcie. Kronika lat 1944–1981*, t. 1–2, Warszawa: NOWA 1991; *Kalendarium kryzysów w PRL (lata 1953–1980)*, „Zeszyty Historyczne”, z. 66/1983; J. Karpiński, *Portrety lat. Polska w odcinkach 1944–1993*, Warszawa: Gebethner i S-ka 1994; J. Kuroń, J. Żakowski, *PRL dla początkujących*, Wrocław: Wydaw. Dolnośląskie 1995; M. Pernal, J. Skórzyński, *Kalendarium Solidarności 1980–1989*, Warszawa: Omnipress, „Versus” 1990; *Solidarność XX lat historii*, Warszawa: Volumen, Tysol 2000; *Stan wojenny w Polsce. Kalendaria wydarzeń 13 XII 1981–31 XII 1982*, Warszawa: MSWiA 1999.

³⁵⁸ T. Balbus *Ludzie podziemia AK-WiN w Polsce południowo-zachodniej (1945–1948)*, Wrocław: IPN Oddział we Wrocławiu, Zarząd Główny Stowarzyszenia Społeczno-Kombatanckiego „Wolność i Niezawisłość”, t. 1, 2003; t. 2, 2004; D. Cecuda, *Leksykon opozycji politycznej 1976–1989*, Warszawa: Trust 1989; *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*, t. 1–2, Kraków–Warszawa–Wrocław: IPN 2002–2004; *Kto był kim w drugim obiegu? Słownik pseudonimów pisarzy i dziennikarzy 1976–1989*, pod red. D. Świerczyńskiej, Warszawa: Wydaw. IBL 1995; *Ludzie Solidarności. Informator o delegatach na I Krajowy Zjazd NSZZ „Solidarność – MSW Biuro „C”*, wstęp i oprac. M. Piotrowski, Lublin: Klub Inteligencji Katolickiej 2002; M. Nowakowski, *Mój słownik PRL-u*, Warszawa: Alfa 2002; *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–1989*, t. 1–2, red. J. Skórzyński, P. Sowiński, M. Strasz Warszawa: Ośrodek KARTA 2000–2002; Z. Zblewski, *Leksykon PRL-u*, Kraków: Znak 2000.

³⁵⁹ *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 6, Warszawa 2004 (szczególnie zob. artykuł wprowadzający Tomasza Szaroty *Baza źródłowa, wiedza pozaźródłowa i literatura przedmiotu w warsztacie historyka współczesności*).

³⁶⁰ „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, nr 4 (15)/2002; zob. też J. Żelazko, *Dokumentacja więzień z lat 1945–1956 w zbiorach Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 36/2002.

³⁶¹ *Bibliografia materiałów z prasy codziennej i tygodników za lata 1988–1992. Polska 1944–1956*, kwerenda T. Szymanowska, M. Bańkowski, red. A. Paczkowski, Warszawa: ISP PAN 1993 (maszynopis powielony).

³⁶² W. Chojnacki, *Bibliografia polskich publikacji podziemnych wydanych pod rządami komunistycznymi w latach 1939–1941 i 1944–1953. Czasopisma, druki zwarte, druki ulotne*, Warszawa: Literackie Towarzystwo Wydawnicze 1996.

³⁶³ J. Krawczyk, J. Szymański, *Bibliografia. „Zeszyty Historyczne” 1–110 (1962–1994)*, Paryż: Instytut Literacki 1996; M. A. Supruniuk, „Kultura”. *Materiały do dziejów Instytutu Literackiego w Paryżu*, t. 2, *Bibliografia przedruków wydawnictw Instytutu Literackiego w Paryżu w niezależnych oficynach wydawniczych w Polsce w latach 1977–1990*, Warszawa: Tow. Opieki nad Archiwum Instytutu Literackiego w Paryżu, Oficyna

Jedną z bogatszych bibliografii, liczącą 1340 pozycji, opracował Andrzej Rzepliński³⁶⁵. W bibliografii tej znalazły się przede wszystkim prace historyczno-prawne oraz historyczne dotyczące tworzenia prawa i funkcjonowania organów represji.

Bibliografię ważniejszych publikacji polskich dotyczących upadku komunizmu i transformacji ustrojowej w Polsce w latach 1986–1989 zestawiał Wojciech Frazik³⁶⁶. Z kolei Andrzej Friszke w nocie bibliograficznej do swojego dzieła *Polska: losy państwa i narodu 1939–1989* zaprezentował najpełniejszy obraz dokonań polskiej literatury historycznej z ostatnich piętnastu lat³⁶⁷.

POMOST 1995. Zob. też cztery tomy *Bibliografii „Kultury”* oraz *Katalog. 50-lecie działalności wydawniczej Instytutu Literackiego w Paryżu*, Paryż: Instytut Literacki 1996.

³⁶⁴ *Bibliografia katolickich czasopism religijnych w Polsce 1945–1989*, oprac. D. Wielgat, Lublin: TN KUL 1996.

³⁶⁵ A. Rzepliński, *Państwo bezprawia – Polska Ludowa 1944–1956. Bibliografia prac naukowych i publicystycznych za lata 1989–1996*, „*Studia Iuridica*”, t. 35/1999.

³⁶⁶ W. Frazik, *Bibliografia ważniejszych publikacji polskich dotyczących upadku komunizmu i transformacji ustrojowej w Polsce w latach 1986–1989*, w: *Polska 1986–1989: koniec systemu. Materiały międzynarodowej konferencji. Miedzeszyn, 21–23 października 1999*, t. 1 *Referaty*, red. P. Machcewicz, Warszawa: Trio, ISP PAN 2002.

³⁶⁷ A. Friszke, *Polska: losy państwa i narodu 1939–1989*, Warszawa: ISKRY 2003.

Załącznik: materiały bibliograficzne

W *Materiałach bibliograficznych* zamieszczono – w wyborze – spis tytułów książek i artykułów z czasopism związanych z tematyką raportu (z wyjątkiem prac cytowanych w tekście głównym). Spis sporządzono przede wszystkim na podstawie: *Bibliografii historii polskiej* (za lata 1989–2002), opracowywanej przez Zakład Bibliografii Bieżącej Instytutu Historii PAN w Krakowie oraz *Bibliografii zawartości czasopism* (od nr. 1 z 1990 r. do nr. 3 z 2004 r.), przygotowywanej przez Instytut Bibliograficzny Biblioteki Narodowej. Ponadto spis uzupełniono o publikacje z „Biuletynu Instytutu Pamięci Narodowej” (od nr. 1 z 2001 r. do nr. 4 z 2004 r.) oraz materiały zebrane przez autorów raportu i pracowników Biura Edukacji Publicznej IPN.

Abramczyk S., Czerniakiewicz J., *Niektóre problemy działalności SB i MO*. Zesz. Nauk. ASW 1989 nr 56 s. 165-174

Akcja „Wisła”, pod. red. J. Pisulińskiego, Warszawa: IPN 2003

Akcja „Wisła”. Dokumenty, oprac. E. Misiło, Warszawa: Archiwum Ukraińskie. Zakład Wydawniczy „Tyrsa” 1993

Ampuła J., *Dusza i kat*. Prawo i Życie 1990 nr 11 s. 8 [Uwięzienie K. Moczarskiego]

Analiza stanu liczebnego agentów MBP. Wystąpienie ministra BP na odprawie 10 czerwca 1948 r., oprac. P. Majer, Prz. Policyjny R. 6 1996 nr 4 s. 89-100

Balbus T., *Agentura pocztowa*. Karta 2000 nr 31 s. 134-136 [Agenci UB w placówkach pocztowych]

Balbus T., *Aresztowanie majora Alfonsa Jabłońskiego „Radcy” (9 VI 1946) w świetle dokumentów U*. Zesz. Hist. WiN-u 2000 nr 14 s. 169-186

Balbus T., *Ofiary agentury UB. Raport Zarakowskiego do Rokossowskiego i Bieruta z czerwca 1953 roku w sprawie „V Zarządu Głównego WiN”*. Stud. Rzesz. 2000 T. 7 s. 93-112

Balbus T., *Rozpracowywanie agenturalne środowisk ukraińskich w Polsce w 1949 roku*. Biuletyn IPN 2001 nr 8 s. 31-36

Balbus T., *Struktura, obsada personalna i likwidacja Okręgu Katowice WiN (1945–1948)*. Zesz. Hist. WiN-u 2001 nr 15 s. 9-52

Balbus T., *Śledztwo we wrocławskim UB*. Nowe Życie 2002 nr 3 s. 15-17

Balbus T., Niwiński P., *„Rozbić podziemie wileńskie!”*. Akcja X – nieznaną operacją MBP z 1948 roku. Biuletyn IPN 2001 nr 6 s. 40-46

Banasik M., *A ja donosiłem*. Gaz. Wyb. 1998 nr 172 s. 18-19 [Lista konfidentów SB opublikowana w czasopiśmie „Rejtan” w Lublinie]

Bedyński K., *Terror sądowy o charakterze politycznym wobec funkcjonariuszy służby więziennej MBP w latach 1944–1956*. Prz. Więzien. Pol. 2000 nr 28/29 s. 59-81

Beldzikowski R., *Podszuchane w Kościele*. Konfrontacje 1991 nr 12 s. 21, 28 [Śmierć Bieruta]

Beldzikowski R., *System i paranoja*. Polityka 1992 nr 24 s. 13 [Dwa miliony pod obserwacją – tajne służby 1944–1981]

Beynar W., *U boku Łupaszki. Cz. 3: Na przesłuchaniach i w karczerach MBP (1948–1956)*. Zesz. Hist. WiN-u 1999 nr 12 s. 99-133

Beynar-Czeczott E., *„Taki już jestem i tego nie potrafię”*. Tyg. Powsz. 2002 nr 25 s. 5 [Fragmenty materiałów UB i SB na temat Lecha Leona Beynara – Pawła Jasienicy]

Biegalski B., *Początek organizacji władz bezpieczeństwa w Zielonej Górze*. Stud. Ziel.-Górs. T. 2 1996 s. 169-177

- Bińkowska A., *Spóźniona wolność*. Prawo i Życie 1999 nr 6 s. 42-44 [Proces b. funkcjonariusza UB]
- Bogomilska K., *Narodziny ścieżek zdrowia*. Nasza Polska 1998 nr 26 s. 8 [Reprezje ZOMO wobec uczestników protestów radomskich w czerwcu 1976 r.]
- Borowiec J., *Artykuł 86 Kodeksu Karnego Wojska Polskiego. Teoria i praktyka na przykładach orzecznictwa Wojskowego Sądu Rejonowego w Rzeszowie w latach 1946-1954*. T. 8 2002 s. 107-116
- Borowiec J., *Materiały dotyczące Urzędu Bezpieczeństwa w aktach Wojskowej Prokuratury Rejonowej w Rzeszowie i Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Rzeszowie*. Prace Hist.-Archiw. T. 3 1995 s. 65-77
- Branach Z., *Tajemnica śmierci księdza Zycha*, Toruń: Cetera 2000
- Bristigierowa J., *Słowo „Luny”*, oprac. M. Leja. Spotkania 1992 nr 49 s. 22-23 [Omówienie narady funkcjonariuszy MBP z 1954 r.]
- Bronisławski J., ... *I kontrwywiad. Wspomnienia oficera operacyjnego*, Warszawa: SPAR 1997
- Brzeg-Wieluński S., *Kulisy stanu wojennego*. Ład 1990 nr 51/52 s. 7
- Brzeziński pod lupą MSW. Kulisy wizyty doradcy prezydenta Johnsona w Polsce w 1966 r.*, oprac. J. Bronisławski. Prz. Tyg. 1996 nr 36 s. 13
- Bukowski J., *Za kulisami bezpieki i KGB*. Prz. Tyg. 1996 nr 5 s. 20-21
- Bukowski K., *Obóz pracy w Złotowie 1945–1946*. Prz. Zach., 2003 nr 4 s. 176-184
- Bydgoszcz '81. Tajna notatka MSW o działaniach milicji i ZOMO w czasie zajść w Urzędzie Wojewódzkim*, oprac. G. Sołtysiak. Przegląd 2001 nr 12 s. 22
- Casus braci Kowalczyków. Przyczynek do oporu społecznego na Opolszczyźnie w latach siedemdziesiątych*, oprac. Jan R. Sielezin. Śl. Opol. 2001 nr 3 s. 92-104 [Wysadzenie auli Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu przed uroczystością MO i SB]
- Cenzura w 1945 r. – rozporządzenie Ministra Bezpieczeństwa Publicznego w sprawie kontroli środków komunikacji społecznej*, oprac. G. Kubicka. Kwart. Hist. Prasy Pol. 1991 nr 1 s. 99-100
- Ceranka P., *Światło zgasło, bezpieczniki nawaliły*. Gaz. Pol. 2003 nr... s. 17-20
- Chmielewski F., *„Kwadrans” na Rakowieckiej*. Warszawa : Bellona 1992
- Chojnacki M., *Mokotowskie więzienie. Rozprawa – wyrok – pobyt w ogólnej celi śmierci*. Zesz. Hist. WiN-u 1992 nr 1 s. 28-61
- Cieślińska-Skrzypiec I., *Aresztowanie*. Zesz. Hist. WiN-u 1992 nr 2 s. 43-50
- Cud w Lublinie*, oprac. G. Sołtysiak. Karta 1992 nr 9 s. 121-136 [Masowe aresztowania księży w lipcu 1949 r.]
- Czaplińska-Knabe M., *Aresztowanie Ruty*. Więź 1993 nr 7 s. 147-150
- Czapliński K., *W kotle*. Więź 1993 nr 7 s. 137-146
- Czuchnowski W., *Gry wojenne generałów*. Zesz. Hist. Solid. Śląsko-Dąbrowskiej 1995 z. 1 s. 167-171 [Stan wojenny]
- Danielak W., *Pacyfikacja Kolonii Czysta Dębina przez UB i MO*. Prawo i Życie 1990 nr 31 s. 1, 11
- Danielak W., *Śledztwo po półwieczu*. Prawo i Życie 1994 nr 34 s. 14-15 [W sprawie pacyfikacji Kolonii Czysta Dębina przez UB i MO]
- Daszkiewicz K., *Kulisy zbrodni. Dziesiąty rok od morderstwa ks. Jerzego Popiełuszki*, Poznań: Zysk i s-ka 1994
- Dąbrowski J., *Zbrodnie UB w Ujściu Solnym i Wrzępi*. Tyg. Powsz. 1990 nr 30 s. 5
- Dbajcie o nasze mienie*, oprac. S. Bilak. Nasza Polska 1998 nr 35 s. 11 [Z teczek gdańskiego SB]

- Dominiczak H., *Powstanie i rozwój organizacyjny resortu bezpieczeństwa publicznego w PRL 1944–1954*. Biul. Inst. Filozof. Hist. WSP w Częstochowie 1998 nr 10 s. 70-86
- Dominiczak H., *Próby liberalizacji działań resortu bezpieczeństwa publicznego i zmiany organizacyjne w aparacie 1954–1964*. Biul. Inst. Filozof. Hist. WSP w Częstochowie 1998 nr 11 s. 82-101
- Draus J., Friszke A. i in., *Komunizm, zbrodnie, terror, represje*. Stud. Rzesz. T. 5 1989 s. 11-61
- Druga konspiracja niepodległościowa. Tajne organizacje młodzieży szkolnej Lublina i Lubelszczyzny w latach 1945–1956*, oprac. J. Ziółek, A. Gronek, M. Walczak, Lublin: Tow. Nauk. KUL 2001
- Duda W., *Śledczy z Anstadta*. Prawo i Życie 1994 nr 35 s. 17 [Łódzkie UB]
- Dudek A., *Bijące serce partii*, „Wprost” 2001 nr 30 s. 28-30 [Działalność ZOMO]
- Dudek A., *Służba niebezpieczeństwa. Czy w 1989 roku zamierzano wprowadzić w Polsce stan wojenny?* Wprost 1999 nr 49 s. 30-31
- Dwa dokumenty z historii organów bezpieczeństwa publicznego PRL*, oprac. J. Paśnik. Dokumenty i Mater. Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956 1995 nr 3 s. 149-158 [Zapotrzebowania na wyposażenie MBP z 4.12.1944 i 13.01.1945 r.]
- Dyskusja w sprawach organizacyjnych na posiedzeniu Biura Politycznego 5 VII 68 r.*, oprac. A. Werblan. Dziś 1991 nr 7 s. 106-110 [Odwołanie M. Moczara z funkcji ministra spraw wewnętrznych]
- Dziadul J., Rozstrzelana kopalnia*. Warszawa: BGW 1991 [Masakra w kopalni Wujek 16 XII 1981 r.]
- Dzięcioł B., *Sąd wojenny Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego*. Zesz. Nauk. ASW 1985 nr 41 s. 90-103
- Dzięczkowski A., *Hortus Horrendus*. Kron. Wielkop. 1992 nr 2 s. 32-49 [UBP Poznań]
- Dziurok A., *Za niemieckość, za volkslistę, za nic. Obóz Pracy w Świętochłowicach*. Biuletyn IPN 2001 nr 9 s. 42-45
- Egzekucja „Inki” i „Zagończyka” w relacji ks. Mariana Prusaka*, oprac. J. Marszałec, P. Semków. Biuletyn IPN 2001 nr 6 s. 35-38
- Falkiewicz R., *Zło dobrem zwyciężał*. Myśl Polska 1997 nr 40 s. 11 [Śmierć ks. Romana Kotlarza w wyniku pobicia przez „nieznanych sprawców” w 1976 r.]
- Filozof C., Filozof J., *Rozmiękczyć figuranta*, Rozm. przepr. A. Gargas. Gaz. Pol. 2000 nr 17 s. 12-13 [Szykany SB w związku ze sprawą Grzegorza Przemyka]
- Friszke A., *Ruch protestu w marcu 1968 (w świetle raportów MSW dla kierownictwa PZPR)*. Więź 1994 nr 3 s. 78-92
- Gadowski W., *Bijące ręce partii*. Gaz. Pol. 1996 nr 37 s. 13 [Próba utworzenia związku zawodowego funkcjonariuszy MO w 1981 r.]
- Gadowski W., *Długi cień bezpieki. Do dziś nie wiemy, kto kierował zabójstwem krakowskiego studenta Stanisława Pyjasa*. Gaz. Pol. 2001 nr 46 s. 6, 8
- Gadowski W., *Gra operacyjna*. Gaz. Pol. 1999 nr 9 s. 7 [Metody pracy wywiadu i kontrwywiadu SB]
- Gadowski W., *SB w kanale, czyli jak oni to robili*. „Gazeta Polska” ujawnia tajne esbeckie dokumenty. Gaz. Pol. 1999 nr 6 s. 12-13 [Inwigilacja Władysława Bartoszewskiego]
- Gadowski W., *„Spowiedź „szpiega”*. Gaz. Pol. 1998 nr 29 s. 11 [Kulisy afery „Antałek – 84”]

Galiński A., *Martyrologia duchowieństwa katolickiego w latach 1939–1945 w świetle dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*. Prz. Zach. 2003 nr 4 s. 129-144

Gargas A., *Dziennikarze na usługach SB*. Gaz. Pol. 2000 nr 7 s. 3 [Nowe fakty w sprawie śmierci Grzegorza Przemyska]

Gargas A., *Msza z udziałem księdza. Ubeckie raporty z inwigilacji kościołów*. Gaz. Pol. 1999 nr 46 s. 3

Gdy Gierek zastąpił Gomułkę. Opinie polskich biskupów w relacji MSW, oprac. A. Garlicki. Polityka 1996 nr 5 s. 68-70

Gdzie UB grzebał swe ofiary, oprac. A. Gargas, Gaz. Pol. 2001 nr 19 s. 12-13 [Wykaz miejsc za lata 1944–1956 opublikowany przez IPN]

Główny Urząd Kontroli Prasy 1945–1949, oprac. D. Nałęcz, Warszawa: ISP PAN 1994

Golon M., *Polityka radzieckich władz wojskowych i policyjnych na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945–1947*, Toruń: Wydaw. UMK 2001

Gotówko A., *Zapobieganie przez zwalczanie*. Prz. Tyg. 1996 nr 3 s. 18-19 [Inwigilacja działaczy związanych z obozem rządzącym]

Górska E., *Aresztowania przewencyjne*. Tyg. Solid. 1989 nr 4 s. 6-7 [Aresztowania działaczy związkowych przed pielgrzymką papieską w 1987 r.]

Grabowska A., *Falszywki Peerełu*. Rzeczpospolita 2001 nr 100 s. A6-A7 [Działania SB]

Grajewski A., *Judasz nie był sam*, Rozm. przepr. E. K. Czaczkowska. Rzeczpospolita 1999 nr 75 s. 4 [Tajni współpracownicy SB w Kościele]

Grajewski A., *Kompleks Judasza. Problem agentów komunistycznych służb specjalnych. Problem agentów komunistycznych służb specjalnych w Kościołach chrześcijańskich w Europie Wschodniej*. Znaki Czasu 1993 nr 31/32 s. 40-65

Groblewski K., *Wszyscy wiedzieli*. Rzeczpospolita 2000 nr 131 s. A7 [Działania MSW w związku ze śmiercią Grzegorza Przemyska]

Grocki M., *Konfidenci są wśród nas...*, Warszawa: Editions Spotkania 1992

Grodzicki P., *Mrok na Jezuickiej*. Prz. Tyg. 1993 nr 18 s. 8 [Zabójstwo Grzegorza Przemyska na komendzie MO]

Gruba J., *Rok 1981. Z generałem brygady ... rozmawia J. Dziadul*. Polityka 1990 nr 51 s. 14

Grygo M., *Migracja ludności mazurskiej i akcje weryfikacji, „ankietyzacji” i „paszportyzacji” w powiecie szczycieńskim w latach 1945–1955* [fragm. pracy]. Roczn. Mazur. (2001) T. 5 s. 53-66

Grzegorzółka K., *Zdrada*. Tyg. Solid. 1990 nr 1 s. 20 [Wprowadzenie agenta SB do MRKS]

Hajduk Cz., *W szponach bezpieki*, Płock: [nakł. autora] 1993

Harcerska Organizacja Podziemna „Iskra” w świetle zeznań śledczych Wiesława Kazberuka, oprac. W. Kazberuk, Kom. Mazur.-Warm. 2002 nr 4 s. 553-587

Heda A., *Prawdziwe polskie drogi. Cz. 21: Aresztowanie. Cz. 22: W rękach UB. Cz. 23: Śledztwo*. Wokanda 1990 nr 7-9 s. 9

Hugo-Bader J., *Noc w trumnie*. Duży Format. Magazyn Gaz. Wyb. 2003 nr 42 s. 14-19 [Agent SB w MRKS]

Humer A., *Wspomnienia czekisty. Służba śledcza Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (IX 1944 – VIII 1945)*, oprac. M. Korcuć. Arcana 1998 nr 5 s. 139-158

Informacja o działalności komórek D pionu IV byłej Służby Bezpieczeństwa. Nasz Dziennik 2002 nr 109 s. 14-15

- Informacja o strukturze i działalności nielegalnej organizacji WiN*, oprac. Andrzej Przewoźnik. Mater. Hist. 1991 nr 1 s. 135-142
- Instrukcja nr 02/50*, oprac. P. Majer. Prz. Polic. 1997 nr 1 s. 96-102
- Instrukcja o pozyskaniu, pracy i ewidencji agenturalno-informacyjnej sieci (1945 r.)*. Ład 1995 nr 5 dod. s. III-IV
- Jakubowski K., *IPN na tropie zabójców z SB*. Tyg. Solid. 2002 nr 21 s. 17 [Śledztwo w sprawie śmierci syna i synowej Mariana Jurczyka]
- Jaremek A., *Milicja Obywatelska w województwie lubelskim w latach 1944–1945*. Res Hist. 2000 z. 11 s. 151-161 oraz *Milicja Obywatelska w Lublinie*, Res. Hist., z. 15/2002
- Jastrzębowski J., *Pogrzeb w stanie wojennym*, Rzeczpospolita 2003 nr 75 s. A 12 [opozycja w oczach SB]
- Jełowicka J., *Najazd na Jasną Górę i Instytut Prymasowski w 1958 roku*. Studia Claromontana 1993 T. 13 s. 311-344 [Najście milicji]
- Jochelson A., *Śledztwo. Wrocław 1950*. Odra 1991 nr 7/8 s. 28-32
- Juchniewicz Z., *Kryptonim „Antysolidarność”*. Prz. Tyg. 1991 nr 50 s. 8-9 [Specjalna grupa SB do zwalczania opozycji w Toruniu]
- Jurczenko I., Kiljanek K., *Ludzie z „żelaza”*. Największa afera w polskim wywiadzie, Warszawa: BGW 1991
- Juruś B., *By(i)łem w ZOMO*, Warszawa: Comfort 1991
- Kachnicz Z., *Prowokacje aparatu bezpieczeństwa publicznego wobec księży Kościoła rzymskokatolickiego na przykładzie młodzieżowych organizacji antykomunistycznych – Pomorze Środkowe 1949-1950*. Stud. Koszal.-Kołob. (2001) nr 6 s. 119-132
- Kachnicz Z., *Tworzenie i działalność Milicji Obywatelskiej na ziemiach zachodniopółnocnych w latach 1945–1947*. Prz. Zach. 2003 nr 4 s. 145
- Kacprzycka E., *Zamiatanie*. Prz. Tyg. 1990 nr 50 s. 1, 6 [Sylwetki funkcjonariuszy SB i MO]
- Kaczmarek R., *Akcja „Meteor” – penetracja śląskich elit politycznych przez aparat bezpieczeństwa w latach 1945–1955*, Stud. Śl., t. 61/2002, s. 89-104
- Kalbarczyk S., *Sowieckie represje wobec polskiego podziemia niepodległościowego w Warszawie i okolicach na przełomie 1944 i 1945 roku*. Pamięć i Sprawiedliwość, nr 2 (2)/2002 s. 139-155
- Kamiński Ł., *Zapomniany bunt studencki*. Rzeczpospolita 2002 nr 103 s. A9-10 [Protesty studenckie z 1946 r.]
- Kamiński Ł., Piotrowski P., *Podziemie wrocławskie w oczach Służby Bezpieczeństwa*. Pamięć i Sprawiedliwość 2002 nr 2 s. 275-293
- Kardynał Sapieha w oczach Urzędu Bezpieczeństwa. Z odtajnionych archiwów*, oprac. K. Burnetko. Tyg. Powsz. 2001 nr 29 s. 10-11
- Kazberuk W. M., *Drastyczne metody śledztwa, które stosowano na mnie od 14 II 1950 do 28 V 1956 r.* Niepodległość 1996 T. 28 s. 216-219
- Kierunek na nękanie. Scenki z pracy SB w 1978 r.*, oprac. M. Zaremba. Polityka 1998 nr 26 s. 64-65
- Kister A., *Aktywiści z ORMÓ*. Gaz. Pol. nr 45 s. 18
- Kister A., *Bezpieczniki z kontyngentu. Jak działała bezpieka*. Gaz. Pol. 1998 nr 44 s. 18
- Kister A., *Przeciw podziemi*. Gaz. Pol. 1997 nr 6 s. 20
- Kister A., *Za parę butów chłop zrobi wiele*. Gaz. Pol. 1996 nr 13 s. 10-11 [Jednostki specjalne MBP do walki z podziemiem]

Kiszczyk Cz., *Głos ma druga strona. Z generałem broni ... rozmawiają Witold Bereś i Jerzy Skoczylas*. Tyg. Powsz. 1989 nr 51 s. 5 [Okoliczności wprowadzenia stanu wojennego]

Klementowski R., *Aparat bezpieczeństwa na terenie powiatu lwóweckiego w latach 1945–1956*, Lwówek Śląski: Fuks 2002

Knap W., *Ani sznura, ani szczęścia*. Rzeczpospolita 2004 nr 80 s. A8-A9 [kara śmierci w PRL]

Kochanowicz T., *Wspomnienia z więzienia mokotowskiego 1949–1954 (fragm.)*. Kron. Warsz. 1989 nr 3 s. 113-123

Kochanowski J., *Do raportu!*. Polityka 2000 nr 7 s. 72-74 [MO w świetle akt z 1945 r.]

Kochanowski J., *Czujne bratnie ucho*. Polityka 2002 nr 16 s. 76-78 [działania STASI na terenie Polski i współpraca z SB]

Kochanowski J., *Skórki dla departamentu. Więzienne króliki miały przyspieszyć odbudowę kraju*. Polityka 1999 nr 31 s. 62-63

Kojder A., *Zbrodnie UB i stalinizm*. Krytyka 1991 nr 34/35 s. 317-320

Kołąkowska A., *Nie rozliczony SB-ecki mord*. Nasza Polska 1999 nr 4 s. 13 [Zabójstwo przez „nieznanych sprawców” Tadeusza Szczepańskiego]

Kołąkowski P., *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939–1945*, Warszawa: Bel-lona 2002

Kołąkowski P., *Współdziałanie polskiego aparatu bezpieczeństwa z NKWD-NKGB w latach 1944–1945*. Słup. Stud. Hist. 2000 nr 8 s. 235-250

Kontrola pierwszomajowa, wybór i oprac. P. Sowiński. Karta 1998 nr 25 s. 4-23

Kopka B., Majchrzak G., *Ból i wstyd*, Rzeczpospolita, nr 196, 23-24 VIII 2003, s. A8-A9 [reakcje społeczeństwa polskiego na interwencję wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji w 1968 r.]

Korkuć M., *Czerwone szwadrony śmierci*. Nowe Państ. 2001 nr 8 s. 34-35

Kosjańczyk J., *K-11 – agent mimo woli*, Tarnów: Karat 1994

Kostewicz T., *Śladami zatartych zbrodni. Ofiary egzekucji UB w Warszawie*. Ład 1990 nr 24 s. 5 [Mogily ofiar UB na cmentarzu bródnowskim]

Kowalski J., *Zapalniczka. Tajne akta MSW*, Warszawa: Iwar 1995

Kozakiewicz M., *W cieniu bezpieki*. Dziś 1994 nr 3 s. 44-50

Kozik Z., *Psychoza obłożonej twierdzy*. Polityka 1989 nr 41 s. 14 [Z dziejów SB]

Kozłowski K., *Agent w sutannie?* Tyg. Powsz. 1996 nr 40 s. 3 [Agent polskiego wywiadu w Watykanie w latach 70-tych]

Kozłowski K., *Informacje aparatu bezpieczeństwa dotyczących reakcji społeczeństwa na wydarzenia polityczne z 1956 roku w województwie szczecińskim*. Polska 1944/45–1989 1997 T. 2 s. 271-289

Krassowski I., *Pyjas i nie tylko*. Tyg. Powsz. 2001 nr 28 s. 5 (Fragm. pracy)

Kruczek A., *Ja se go zastrzelę*. Gaz. Pol. 1997 nr 50 s. 15 [Rozstrzelanie ks. Michała Pilipca w 1944 r. w Błazowej pod Rzeszowem]

Krzemiński Z., *Zapomniana ofiara stanu wojennego*. Tyg. Solid. 1992 nr 30 s. 19 [Śmierć licealisty Emila Barchańskiego zamordowanego przez „nieznanych sprawców” w Warszawie]

Kudzia P., Pawelczyk G., *Konie trojańskie. Jak się zostawało agentem służb specjalnych PRL*. Wprost 1999 nr 50 s. 32-33

Kulesza A., *Sięgniemy po świadka koronnego*, Rozm. przepr. A. Gargas Gaz. Pol. 2001 nr 34 s. 8 [Śledztwo w sprawie wysokich funkcjonariuszy PRL odpowiedzialnych za zabójstwa polityczne w latach 80.]

- Kulesza Z., *Aresztowanie i śledztwo (fragm. Wspomnień)*. Sł. Nar. 1990 nr 1 s. 41-50
- Kułąk J., *Aparat bezpieczeństwa*. Karta 1995 nr 15 s. 89-92
- Kułąk J., *Szaleniec i inni*. Karta 1995 nr 15 s. 93-129 [Dokumenty MO z lat 1944–1949]
- Kupiec W., *Procesy odszkodowawcze żołnierzy AK i działaczy WiN w Sadzie Wojewódzkim we Wrocławiu w latach 1960–1969*. Zesz. Hist. WiN-u 1999 nr 13 s. 125-145 [M.in. opis metod śledczych w latach 1945–1956]
- Kusy M., *Zasadzka*. Karta 1991 nr 1 s. 114-119 [Dot. tworzenia przez UB i NKWD fikcyjnych oddziałów UPA]
- Kwiatkowska W., *Toruńska OAS*. Tyg. Solid. 1990 nr 30 s. 1, 14-15 [Porwania osób związanych z „Solidarnością” przez toruńską SB]
- Lange K., *Według Humera*. Prawo i Życie 1993 nr 1 s. 184-196 [Wspomnienia z lat 1944–1945]
- Lasota M., *Karol Wojtyła i Kuria krakowska w doniesieniach „Zagielowskiego”*. Arcana 2002 nr 4/5 s. 106-114
- Lato '80 – Brzoza '81*, oprac. J. Dziadul. Polityka 1990 nr 45 s. 10 [przygotowania stanu wojennego]
- Lechowicz W., *Będziesz przeklinał ten dzień*, Warszawa: Rój 1989
- Lesiakowski K., *Emigracja osób pochodzenia żydowskiego w latach 1968–1969*. Dzieje Najnow. 1993 nr 2 s. 117-123 [Dokumenty Biura Paszportów i Dowodów Osobistych MSW dot. emigracji do Izraela]
- Lesiakowski K., *Mieczysław Moczar*. Wiad. Hist. 1996 nr 3 s. 138-150
- Lesiakowski K., *Mieczysław Moczar. Biografia polityczna*. Dzieje Najnow. 1997 nr 3 s. 189-192 [Autorefleksja]
- Lesiakowski K., *Na czele Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa w Łodzi. Działalność Mieczysława Moczara w latach 1945–1948*. Roczn. Łódzki 1996 T. 43 s. 203-220
- Lesiakowski K., *1000-lecie czy Milenium? Ze źródeł archiwalnych*. Życie i Myśl 1996 nr 2 s. 35-43 [Narada MSW w dniu 18.02.1966 r.]
- Lesiakowski K., *W stalinowskim aparacie władzy. Działalność Mieczysława Moczara w okresie IX 1948 – IV 1956*. Acta UL. Fol. Hist. 1997 z. 60 s. 149-168
- Lesiński A., *Śłużba wojskowa kleryków w PRL 1959–1980*, Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego 1995
- Leszczyńska J., *Upiorne teczki*. Dziennik Łódzki 2002 nr 115 s. 10
- Lewandowski J. F., *Zaginiony. Zagadka porucznika Cierpiola*. Śląsk 1997 nr 3 s. 17-19 [Zabójstwo oficera górnośląskiego podziemia przez funkcjonariuszy UB w 1947 r.]
- Lichota T., *Moje przygody z UB*. Kalendarz Cieszyński 1995 R. 12 s. 174-180
- Lisiewicz P., *Cezary młodszy kuzyn „Wiery”*. Prowokacja w V Zarządzie WiN. Prz. Tyg. 1993 nr 47 s. 21
- Lisiewicz P., *Czujny aparat*. Prz. Tyg. 1991 nr 34 s. 14
- Lisiewicz P., *Na marginesie publikacji o operacji „Cezary”*. Pamięć i Sprawiedliwość 1997/1998 T. 40 s. 453-456 [Polemika z art. *Kulisy operacji „Cezary”*, Jerzy Wilmoski. Trybuna 1997 nr 291]
- Lista bezpieczniaków. Cz. 1-7* Gaz. Pol. 1996 nr 23 s. 1-4; nr 24 s. 10; nr 25 s. 14; nr 26 s. 16; nr 29 s. 13, nr 30 s. 14; nr 39 s. 18 [Funkcjonariusze resortu bezpieczeństwa z lat 1944–1978]
- Listonosz nie doniósł*, oprac. J. Kochanowski. Polityka 1995 nr 15 s. 25 [Cenzura korespondencji w 1944 r.]

- Litwiński R., Sioma M., *Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944–1956 wobec duchowieństwa katolickiego. Sprawozdanie z konferencji*. Res Hist. 2000 z. 11 s. 243-249
- Luna w opalach*, oprac. A. Werblan. Prz. Tyg. 1995 nr 5 s. 10 [Oskarżenia J. Brystygi o nadużycia]
- Łopuski J., *Nie zostałem konfidentem*. Tyg. Solid. 1992 nr 35 s. 10-11
- Łyczywek R., *W więzieniu Urzędu Bezpieczeństwa (fragment pamiętnika)*. Palestra 1994 nr 12 s. 117-120
- Łzy generała*, oprac. J. Rajca. Prz. Tyg. 1990 nr 50 s. 15 [Wyjaśnienia Mirosława Milewskiego przed CKKP PZPR w dn. 15 VII 1985]
- Mac J. S., *Dokumenty podłości*. Wprost 1999 nr 6 s. 106-107 [odtajnienie dokumentów MSW dot. marca 1968]
- Majchrzak G., *Kościół, moralność, polityka* Biuletyn IPN 2003 nr 8-9 s. 70-73 [pierwsze reakcje środowisk katolickich na interwencję wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji w 1968 r.]
- Majchrzak G., *Podjebrane listy*, Polityka, nr 34/2003, s. 59-61 [perlustracja korespondencji w Polsce w okresie inwazji wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację w 1968 r.]
- Majchrzak G., *Truciele z „Solidarności”*, Polityka, 2003 nr 43 s. 80-82 [ochrona L. Wałęsy przez Służbę Bezpieczeństwa]
- Majchrzak G., *Zneutralizować Kuklińskiego*, Biuletyn IPN 2004 nr 3 s. 84-92
- Majchrzak G., *„Wojenna” cenzura*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, nr 2(37)/2004 s. 50-53 [perlustracja korespondencji w stanie wojennym]
- Majer P., *Instrukcja specjalna nr 1 Ministerstwa bezpieczeństwa Publicznego z września 1948 r. o zadaniach organów bezpieczeństwa w walce klasowej na wsi*. Roczn. Dziej. Ruchu Lud. (1997) nr 30 s. 215-229
- Majer P., *Milicja Obywatelska 1944–1990*. Prz. Policjny 1999 nr 1/2 s. 121-138
- Majer P., *Szkolnictwo policyjne w latach 1918–1954*. Prz. Polic. 1995 nr 3 s. 145-147
- Majer P., *Święto Ludowe 1946 roku (w świetle sprawozdań aparatu bezpieczeństwa publicznego)*. Roczn. Hist. Muzeum Pol. Ruchu Lud. 1996 nr 12 s. 145-156
- Majer P., Misiuk A., *Kronika Policji*. Prz. Polic. 1994 nr 4 s. 147-175
- Majewska S., *Wspomnienia z więzienia*, oprac. A. Maksymowicz. Okruchy Wspom. Lat Walki 2000 nr 35 s. 111-126
- Maksymowicz A., *Służba w Milicji*. Okruchy Wspom. z Lat Walki 1992 nr 1 s. 27-30
- Maleszka L., *Byłem „Ketmanem”*. Gaz. Wyb. 2001 nr 265 s. 15-17 [Współpraca Lesława Maleszki z SB]
- Małachowski A. W., *Pytania*. Prz. Tyg. 1989 nr 6 s. 8-9 [Zabójstwo przez „nieznanych sprawców” ks. Stefana Niedzielaka]
- Mańka S., *„Wrzos” rozkwita*. Nasza Polska 1998 nr 25 s. 12 [Kulisy wprowadzenia stanu wojennego]
- Mańka S., *Agentura w „Solidarności”*. Nasza Polska 1998 nr 24 s. 12 [Kulisy wprowadzenia stanu wojennego]
- Mańka S., *Mniejsze zło?* Nasza Polska 1998 nr 27 s. 12 [Kulisy wprowadzenia stanu wojennego]
- Mańka S., *Początek grudniowej nocy*. Nasza Polska 1998 nr 26 s. 12 [Kulisy wprowadzenia stanu wojennego]
- Marat S., Snopkiewicz J., *Ludzie bezpieki. Dokumentacja czasu bezprawia*, Warszawa: Alfa 1990

- Marat S., Snopkiewicz J., *Zbrodnia. Sprawa generała Fieldorfa-Nila*, Warszawa: Alfa 1989
- Marzec '68 – próba bilansu. *Tajne dokumenty MSW i Prokuratury Generalnej*, oprac. G. Sołtysiak. *Prz. Tyg.* 1998 nr 12 s. 14
- Masakra w kopalni „Wujek”. *Dokumenty bezprawia*. *Głos* 2001 nr 50 s. 13
- Maszenda W., *Nie zdrada, ale prowokacja*. *Tyg. Solid.* 1990 nr 1 s. 20 [Wprowadzenie agenta SB do MRKS]
- Materiały archiwalne do „wydarzeń gryfickich” z 1951 r.*, oprac. K. Kozłowski, Szczecin: NDAP; Archiwum Państwowe w Szczecinie 1992
- Mączka C., *Supertajne Studio 2*. *Prz. Tyg.* 1993 nr 6 s. 1, 4 [Rozpracowywanie "Solidarności" przez SB]
- Mianowicz T., *Archiwa, media, postkomunizm. Uwagi historyka*. *Zesz. Hist.* 1994 zes. 110 s. 93-110 [Kwestia agentów MSW w historii najnowszej]
- Miklaszewska M., *Ślepy miecz i niewidzialna ręka*. *Tyg. Solid.* 1990 nr 31 s. 10 [Śmiertelne pobicie na komendzie MO Grzegorza Przemyska]
- Mironowicz E., *MSW wobec konfliktu lemkowski-ukraińskiego (1956–1966)*. Białorus. *Zesz. Hist.* 2000 z. 14 s. 182-187
- Misiak E., *Filmowe śledztwo*. *Ład* 1989 nr 51 s. 12 [Film o śmierci Grzegorza Przemyska i ks. Sylwestra Zycha]
- Morawski J., *Dziennikarze i nadzorcy*. *Rzeczpospolita* 2000 nr 193 s. A3 [Kontrola prasy przez SB w latach 80-tych]
- Morawski J., *Kat Zamojszczyzny*. *Rzeczpospolita* 2002 nr 43 s. A10 [Oficer śledczy UB Mieczysław Wybraniec]
- Morawski J., „Ketman” – człowiek bez własnej twarzy. *Rzeczpospolita* 2001 nr 269 s. A5 [Współpraca Lesława Maleszki z SB]
- Morawski J., *Mroczne czyny. Zabójstwa polityczne w Polsce*. *Spotkania* 1992 nr 40 s. 11-17
- Morawski J., *Nieznośne poczucie bezpieczeństwa*. *Prz. Tyg.* 1990 nr 6 s. 1, 6 [Działalność SB na terenie warszawskich zakładów pracy]
- Morawski J., *Pisarz pod nadzorem. Teczka Pawła Jasienicy*. *Rzeczpospolita* 2002 nr 81 s. A9
- Morawski J., *Szklane ucho*. *Prz. Tyg.* 1989 nr 21 s. 4 [Podśluch w słupekim Komitecie Obywatelskim "Solidarność"]
- Morawski J., *Świadkowie*. *Rzeczpospolita* 2001 nr 99 s. A8 [Prześladowania Świadków Jehowy przez funkcjonariuszy UB w Łodzi w latach 1950–1960]
- Morawski J., *Teczki goryczy*. *Rzeczpospolita* 2002 nr 23 s. A5, A11 [Lektura akt IPN]
- Mordawski Z., *Karpacka Brygada Wojsk Ochrony Pogranicza (1945–1991)*, *Roczn. Sądecki* 1993 T. 21 s. 145-162
- Mrukot B., *Ucho w klasztorze*. *Prz. Tyg.* 1990 nr 26 s. 7 [Sprawa podsłuchu w jaśnogórskim klasztorze]
- Mularczyk A., *Ślad śmierci*. *Literatura* 1990 nr 10 s. 4-10 [Więźniowie UB]
- Myszor J., *Nie usuniemy krzyży*. *Śląsk* 2003 nr 7 s. 24-26
- Na śladach represji Urzędu Bezpieczeństwa w Jaśle i regionie w latach 1945–1956*, oprac. Z. Świstak, [b.m.]: Koło Światowego Związku Żołnierzy AK w Jaśle 1998 [Noty biograficzne aresztowanych, wspomnienia]
- Na tropach bezprawia. Witold Staniewicz w areszcie śledczym*, pod red. Z. Kaczmarka, Poznań: Wydaw. Akad. Rolniczej 1995
- Nawrocki P.M., *Mord na maturzyście*, *Tyg. Solid.*, 16 V 2003, s. 22-23 [20. rocznica zabójstwa Grzegorza Przemyska]

- Nawrocki Z., *Akcja na areszt UB w Brzozowie (13 grudnia 1944)*. Stud. Rzesz. T. 8 2002 s. 29-40
- Nawrocki Z., *MBP w walce ze spekulacją*. Stud. Rzesz. 1999 T. 6 s. 203-208
- Nawrocki Z., *Młodzież w więzieniach UB*. Stud. Rzesz. 1995 T. 2 s. 194-201
- Nawrocki Z., *Rzeszowski aparat bezpieczeństwa wobec nastrojów związanych z chorobą i śmiercią Józefa Stalina*. Stud. Rzesz. 1997 T. 4 s. 115-124
- Nawrocki Z., Borowiec J., *Rzeszowski aparat bezpieczeństwa w kampanii wyborczej do Sejmu Ustawodawczego w 1947 r. Metody fałszowania wyników*. Stud. Rzesz. 1997 T. 4 s. 15-34
- Niebezpieczni literaci*, oprac. S. Bilak. Nasza Polska 1998 nr 33 s. 11 [Fragmenty raportów SB z 1964 r dot. szpiegów, obcych dyplomatów, opozycji antysocjalistycznej, kleru katolickiego]
- Niemczyk J., *Rekonstrukcja wydarzeń w gmachu Urzędu Wojewódzkiego w Bydgoszczy z 19 marca 1981 roku*. Kron. Bydg. 1997 [T.] 13 s. 9-40 [Wtargnięcie MO i pobicie działaczy „Solidarności” podczas sesji WRN]
- Nieznany dokument na temat nastrojów w aparacie bezpieczeństwa publicznego w Polsce w końcu 1954 r.*, oprac. D. Jarosz, Biul. Gł. Kom. Badania Zbrodni przeciwko Nar. Pol. Inst. Pamięci Nar. 1993 T. 36 s. 141-153 [Notatka z dnia 3.01.1955 r. w sprawie przebiegu i oceny narad wojewódzkich i powiatowych urzędów bezpieczeństwa publicznego w dniach 16–21.12.1954 r.]
- Nowak J. R., *Zamordowanie Westerplatteczyka*. Głos 2001 nr 47 s. 14 [Mieczysław Słaby w areszcie UB]
- Nowak K., *Śmierć w ramach bratniej pomocy*. Tyg. Małopolska 1990 nr 30 s. 4 [Śmierć Ryszarda Smagura podczas demonstracji w Nowej Hucie]
- Nowak W., *Strzały w Capitolu*. Gaz. Wyb. 1997 nr 107 dod. s. 10-12
- Nowak-Jeziorański J., *Agent Koliber*. Wprost 2002 nr 21 s. 80-82 [Agenci SB w Radiu Wolna Europa]
- Nowak-Jeziorański J., *Drugie życie esbeckiej fałszywki*. Gaz. Wyb. 2001 nr 98 s. 18-19, 21
- Nowakowski L., *Informacja o wynikach śledztwa w sprawie zbrodniczego łamania prawa i naruszania praworządności przez funkcjonariuszy PUBP w Piotrkowie Trybunalskim w okresie 1948–1952*. Biul. Okr. Komis. Bad. Zbrod. 1997 T. 5 s. 245-248
- O wzajemnych relacjach między starostą Edmundem Rutkowskim a PPR i władzami bezpieczeństwa w Piszcu. Dokumenty z 1946 r.*, oprac. W. Brenda, Znad Pisy (2002) nr 11 s. 9-13
- Ocenzurowano*, oprac. G. Majchrzak. Karta 1990 nr 29 s. 141-148 [Cenzura korespondencji w okresie 13 grudnia 1981 – 31 grudnia 1982]
- „Ofensywa kleru a nasze zadania ...1947”*, oprac. A. Garlicki. Polityka 1990 nr 40 s. 12
- Olszewski J., *Sprawcy pozostają nieznani ...* rozm. M. Miklaszewska. Tyg. Solid. 1990 nr 7 s. 5 [Sprawa zabójstwa ks. Stefana Niedzielaka]
- Operacja „Lato ‘80”*. Zesz. Hist. Solid. Śląsko-Dąbrowskiej 1997 z. 3 s. 171-172
- Orczyk W., *Rewizja – pacyfikacja*. Zesz. Hist. WiN-u 1996 nr 8 s. 127-129
- Ordyłowski M., *Władze bezpieczeństwa kontra PSL – z dziejów walki z ruchem ludowym w okresie poprzedzającym referendum ludowe na Dolnym Śląsku*. Acta Univ. Wratisl. Hist. 1995 nr 118 s. 331-349
- Orkiszewski E., *Narodziny bezpieki*. Tyg. Demokr. 1990 nr 4 s. 4-5
- Ostasz G., *Nad protokołem zeznań oficera Armii Krajowej*. Zesz. Hist. Fund. „Studium Okręgu AK Kraków” 1997 nr 2 s. 123-134

- Paczkowski A., *Aparat bezpieczeństwa publicznego w Polsce (1944–1990)*. Mówią Wieki 1992 nr 5 s. 3-6
- Paczkowski A., *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Lata 1954–1956*. Puls 1992 nr 1 s. 62-69
- Paczkowski A., *Aresztowanie ks. Zygmunta Kaczyńskiego*. Więź 1991 nr 4 s. 109-114
- Paczkowski A., *Dzieci Feliksa Edmundowicza. Związek Radziecki a polski aparat bezpieczeństwa w latach 1944–1956*. Rzeczpospolita 1996 nr 23 s. 15-16
- Paczkowski A., *O terrorze i represjach stalinowskich mówi profesor ... z Instytutu Studiów Politycznych PAN*. Rozmawiał Jerzy Eisler. Wiad. Hist. 1993 nr 1 s. 1-9
- Paczkowski A., *System represji w Polsce 1944–1989*. Rzeczpospolita 1997 nr 290 s. 13-16
- Paczkowski A., *W matni czystek*. Gaz. Wyb. 1997 nr 80 s. 16-18
- Pagacz S., *Jak zginął Stanisław Pyjas?* Więź 1992 nr 10 s. 163-164
- Pająk H., *„Burta” kontra UB*, Lublin: Retro 1992
- Pająk H., *„Jastrząb” kontra UB*, Lublin: Retro 1992
- Pająk H., *Konspiracja młodzieży szkolnej 1945–1956*, Lublin: Retro 1994
- Pająk H., *„Uskok” kontra UB*, Lublin: Retro 1992
- Pająk H., *Zbrodnie UB-NKWD*, Lublin 1991
- Pająk H., *„Żelazny” kontra UB*, Lublin: Retro 1992
- Partia wojny*, oprac. M. Zaremba. Polityka 2000 nr 30 s. 57 [Propozycja Sztabu MSW siłowego stłumienia protestów na Wybrzeżu z 26 VII 1980 r.]
- Paszkwilanci*, oprac. G. Sołtysiak. Prz. Tyg. 1996 nr 41 s. 18 [Informacja MSW z dn. 25 IV 1964 r. w sprawie kolportowania broszury "W walce zwycięstwo. Bierność i milczenie to zguba" wydaną przez grupę o orientacji prochińskiej]
- Pawlak B., *A w barku zęby*. Polityka 2000 nr 4 s. 24-26 [Represje MO i SB wobec uczestników protestu w Radomiu w czerwcu 1976 r.]
- Pawlak K., *Za kratami więzień i drutami obozów. Zarys dziejów więziennictwa w Polsce*, Kalisz: Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej 1999
- Persak K., *Harcerstwo w oczach UB (Na marginesie listu z roku 1953)*. Harcerstwo 1993 nr 9 s. 34-44
- Persak K., *Harcerstwo w opinii UB. Na marginesie listu z roku 1953*. Ład 1994 nr 46 dod. s. I, IV
- Piasecki A. K., *Ostatni partyzant w Wielkopolsce wschodniej. Rozprawa Urzędu Bezpieczeństwa w Turku ze Stanisławem Przybylakiem, byłym żołnierzem Armii Krajowej*, Kron. Wielkop. 2002 nr 3 s. 55-59
- Pietrzak T., *Ocena wypadków z dnia 28 czerwca 1956 r. i działalności Milicji Obywatelskiej w tym czasie*. Karta 1991 nr 5 s. 134-143 [Raport Komendanta MO Woj. Poznańskiego z 3.07.1956 r.]
- Pietrzykowski J., *Fragmety wspomnień więźnia z okresu stalinowskiego. Rewizja i aresztowanie*. Almanach Częstochowy 1993 T. 6 s. 89-99
- Piotrowski M., *Od krwawej Luny do Czesława Kiszczaka. Inwigilacja Kościoła i katolików w PRL*. Głos 2001 nr 48 s. 12-13
- Płuzański T. M., *„Solidarność” w oczach SB*. Tyg. Solid. 1999 nr 26 s. 18
- Poliński K., *Departament Prymas*. Głos Szczeciński 2002 nr 115 s. 6 [Uwięzienie prymasa Wyszyńskiego]
- Powinni przelać się tych sił*, oprac. J. Stępień. Prz. Tyg. 1996 nr 1 s. 18-19 [Zapisy rozmów telefonicznych kierownictwa MSW z grudnia 1970 r.]
- Prandota M., *Ostatnia posługa w kazamatach wrocławskiego UB*. Prawo i Życie 1995 nr 24 s. 26-27 [Ks. Jan Skiba – kapelan skazanych na śmierć w latach 1945–1956]

Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji „Wisła” 1947 roku, pod red. W. Mokrego, Kraków: Wydaw. „Szwajpolt Fiol” 1997 [Ukraińcy w COP w Jaworznie]

Protokoły wykonania wyroków śmierci na Henryku Borowskim, Lucjanie Minkiewiczu „Wiktorze”, Antonim Olechnowiczu „Pohoreckim” i Zygmuncie Szendzielarzu „Łupaszce” 8 lutego 1951 r., oprac. K. Krajewski, T. Łabuszewski. Dokumenty i Mater. Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956 1993 nr 1 s. 100-103

Protokół z konferencji Najwyższego Aktywu M[inisterstwa] B[ezpieczeństwa] P[ublicznego] w listopadzie 1954 r. Kultura 1992 nr 11 s. 3-35

Protokół z krajowej odprawy naczelników wydziałów X WUBP oraz naczelników wydziałów i kierowników sekcji Departamentu X MBP odbytej w dniach 17 i 18 marca 1952 roku, oprac. A. Paczkowski, Krytyka nr 41/42 1993 s. 130-173

Protokół z narady odbytej w dniu 18.02.66 r. w MSW, oprac. K. Lesiakowski. Życie i Myśl 1996 nr 2 s. 35-42 [Narada w sprawie przeciwdziałania obchodom Millenium Chrztu Polski]

Protokół z narady z kierownikami Wojewódzkich Urzędów [Bezpieczeństwa Publicznego] w dniu 17 kwietnia 1956 r. UB – nastroje po XX Zjeździe, oprac. A. Paczkowski. Puls 1992 nr 1 s. 70-79

Prusak M., *W gdańskiej katowni UB. IPN ujawnia relację o zamordowaniu 18-letniej sanitariuszki i oficera polskiego podziemia*. Głos 2001 nr 32 s. 17

Przypadek Kieślowskiego, oprac. G. Sołtysiak. Prz. Tyg. 1996 nr 12 s. 18 [Kontrola twórczości Kieślowskiego przez III Departament MSW]

Ptaśnik J., *Materialne aspekty odpowiedzialności dyscyplinarnej funkcjonariuszy organów bezpieczeństwa i porządku publicznego w latach 1944–1989 (cz. 1)*. Prz. Polityjny 1997 nr 2 s. 60-76

Pytlakowski P., *Imperium MSW*, Chicago i in.: Andy GraFik 1991 [Dzieje MSW 1954–1989]

Radkiewicz S., *Agentura*, oprac. A. Garlicki. Polityka 1990 nr 52 s. 14 [Fragment referatu z 1949 r.]

Radwan Z., *Za kratą*, Warszawa 1995 [Pamiętniki z pobytu w WUBP w Warszawie i in. Więzień]

Raina P., *Sprawcy uchodzą bezkarnie. Kulisy zabójstwa Bohdana Piaseckiego w świetle akt MSW*, Warszawa: Książka Polska 1993

Raport „Kseni”, oprac. A. Garlicki. Polityka 1991 nr 17 s. 13

Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. Dokumenty 1944–1945, t. 1, pod red. E. Misiały, Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Archiwum Ukraińskie” 1996

Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. Dokumenty 1946, t. 2, pod red. E. Misiały, Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Archiwum Ukraińskie” 1999

Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich, Warszawa: Ośrodek KARTA 2002 [raport „Indeksu Represjonowanych”]

Rokicki K., Spalek R., *Donos z Monachium*. Wprost 2002 nr 19 s. 82-84 [Agenci SB w Radiu Wolna Europa]

Roliński B., *Luna kłamie i oczernia*. Prz. Tyg. 1995 nr 16 s. 11

Ropiak H., *Wspomnienia gliniarza*, Olsztyn: [b.w.] 1998 [Praca w KWMO Olsztyn w latach 1954–1994]

Rosiek H., *Ofiar stanu wojennego jest więcej – straciła jedyne go syna*. Głos Nowej Huty 1990 nr 24 s. 6-7 [Śmierć w czasie demonstracji w Nowej Hucie]

- Rosiek H., *Ofiar stanu wojennego jest więcej. Ostatnia sonata Andrzeja*. Głos Nowej Huty 1990 nr 27 s. 6 [Wspomnienia matki o śmierci Andrzeja Szewczyka zabitego przez ZOMO]
- Rozkaz nr 13, oprac. P. Majer. Prz. Polic. 1993 nr 2/3 s. 199-202 [Rozkaz z dnia 18.03.1949 r. dot. podporządkowania MO aparatowi BP]
- Rozkaz nr 51 z dnia 6 września 1945 r., oprac. A. Misiuk. Prz. Policyjny R. 6 1996 nr 1 s. 103-106 [Dot. reorganizacji Departamentu I MBP]
- Rutkowski T., *Państwo UB*. Ład 1995 nr 5 dod. s. I, III
- Rybiński M., *Lola Potok i inni*. Rzeczpospolita 1996 nr 285 s. 15-17 [Dot. książki Johna Sacka *Oko za oko* o udziale Żydów w aparacie bezpieczeństwa na Górnym Śląsku]
- Rymar D. A., *Gorzowski grudzień 1957 r. Nadwarciań*. Roczn. Hist.-Arch. 2000 nr 7 t. 1 s. 201-224 [Walki uliczne z MO]
- Rządzili PRL-em i wyjechali do Izraela. Cz. 1-12. Myśl Polska 1996 nr 35 s. 10, nr 36 s. 8, nr 37 s. 9, nr 38 s. 9, nr 39 s. 9, nr 40 s. 10, nr 41 s. 10, nr 42 s. 14, nr 43 s. 14, nr 44 s. 10, nr 45 s. 10, nr 46 s. 10 [Emigracja Żydów pracowników administracji, wyższych uczelni, instytutów i zakładów naukowo-badawczych (bez PAN), SB i MO]
- SB wita. Pierwsza wizyta papieska w dokumentach MSW, oprac. M. Zaremba. Polityka 1999 nr 21 s. 76-78
- Schafer B., „Ten przebiegły Wojtyła”. Jak polska SB i NRD-owska bezpieka walczyły z Kościołem [korespondencja z Drezna]. Tyg. Powsz. 2001 nr 8 s. 1, 10
- Semków P., *Operacja „Stypendysta”*. Służba Bezpieczeństwa a kwerenda archiwalna profesor Anny Ciencialy w Gdańsku, Niepodległość, t. LIII–LIV/Warszawa 2003/2004, s. 317-323
- Sewastianowicz I., *Kariera szewca K. Wokanda* 1990 nr 24 s. 10
- Sidorkiewicz K., *Jak ubecy dziękowali bohaterowi*. Gaz. Pol. 1997 nr 36 s. 16
- Sidorkiewicz K., *On widział, a oni wiedzieli*. Gaz. Pol. 1997 nr 15 s. 17
- Sielezin J. R., *Ludzie wywiadu i bezpieki*, Wrocław: Poligraf 1998
- Sielezin J. R., *Sytuacja społeczno-polityczna na Dolnym Śląsku w pierwszej połowie 1946r. w świetle sprawozdań MO i organów władzy państwowej*. Śl. Kwart. Hist. 2001 nr 1 s. 69-76
- Sielezin J. R., *Szykanowanie PSL na Dolnym Śląsku w okresie przygotowań do referendum*. Roczn. Hist. Muzeum Pol. Ruchu Lud. 2001 nr 17 s.131-188
- Sielezin J. R., *Walka z Polskim Stronnictwem Ludowym w powiecie jeleniogórskim w okresie kampanii wyborczej do Sejmu Ustawodawczego*. Roczn. Dziej. Ruchu Lud. (2000) nr 31 s. 155-163
- Siembida M., *Gwałtowna śmierć nieznaney liczby osób*. Śląsk 1995 nr 2 s. 8-10 [Egzekucja dokonana przez funkcjonariuszy UB w 1946 r. we wsi Barut]
- Siembida M., *Podwieczorek oprawców*. Śląsk 1997 nr 1 s. 10-11 [Członkowie ZOMO we Wrocławiu]
- Skirska M., *Mordercy bezkarni?* Tyg. Solid. 1992 nr 49 s. 10 [Śmierć 3 demonstrantów w Lubinie 31 VIII 1982 r.]
- Socha-Jakubczyk D., *Oświadczenie w sprawie barbarzyńskich metod śledczych stosowanych przez oficera UB Romana Laszkiewicza*, Zesz. Hist. WiN-u 1995 nr 7 s. 261-264
- Sojka M., *Męczennik za wiarę i sprawiedliwość*. Myśl Polska 1996 nr 34 s. 10 [Śmierć ks. Romana Kotlarza w wyniku pobicia przez „nieznanych sprawców" w 1976 r.]
- Soldrowski A., *Spisani na straty*, Wrocław: Nortom 1996 [Wspomnienia z aresztów śledczych na Koszykowej i Mokotowie oraz więzienia we Wronkach]

- Sołtysiak G., *Co zrobić z Michnikiem. Materiały dotyczące współpracy przedstawicieli Episkopatu i MSW w sprawie więźniów politycznych*. Przegląd 2001 nr 7 s. 19
- Sprawa Moczulskiego. Dokumenty bezprawia*. Głos 2001 nr 50 s. 16-17
- Sprawozdanie z operacji I i II Brygady KBW na terenie północnego i wschodniego Mazowsza w latach 1948–1951 przeciwko ...*, oprac. K. Krajewski, T. Łabuszewski. Dokumenty i Mater. Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956 1995 nr 3 s. 159-187
- Stan wojenny – kto podejmował decyzje?* Tyg. Solid. 1994 nr 1 s. 11 [Dokumenty dot. stanu wojennego]
- Stawecki M. A., *Smocza jama*, Tomaszów Lubelski: Tomaszowskie Tow. Regionalne 1992 [Dzieje PUBP Tomaszów Maz. 1944–1952]
- Stefaniak J., *„Wroga działalność” księży w archidiecezji wrocławskiej w latach 1945–1956 w świetle materiałów UOP*. Śl. Kwart. Hist. 2001 nr 2 s. 237-241
- Stępka S., *Informacja Wojewódzkiej Komendy Milicji Obywatelskiej w Poznaniu z 6 października 1957 roku w sprawie działaczy Polskiego Stronnictwa Ludowego*. Roczn. Dziej. Ruchu Lud. (2000) nr 31 s. 209-219
- Stępka S., *Poznański czerwiec 1956 w świetle dokumentów MSW*. Odra 1991 nr 6 s. 20-28
- Stępka S., *Ścisłe tajna informacja o pracy Służby Bezpieczeństwa w okresie kampanii wyborczej do rad narodowych w 1958 roku*. Roczn. Hist. Muzeum Pol. Ruchu Lud. 2001 nr 17 s. 263-277
- Sychowicz K., *Działalność aparatu bezpieczeństwa w województwie olsztyńskim przed „odwilżą” październikową w świetle sprawozdań Wojewódzkiego Urzędu do Spraw bezpieczeństwa publicznego w Olsztynie (lata 1955-1956)*. Znad Pisy (2002) nr 11 s. 167-178
- Syndykat zbrodni*, Warszawa: Przedświt 1989
- Sytuacja PSL na Dolnym Śląsku w lutym 1947 w ocenie Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego we Wrocławiu*, oprac. M. Ordyłowski. Zesz. Muzeum. Hist. Pol. Ruchu Lud. 1994 nr 8 s. 229-241
- Szafraniec H., *Kopalnia „Wujek” 16 grudnia 1981*. Tyg. Solid. 1989 nr 28 s. 8
- Szaynok B., *Pogrom kielecki. Obraz wydarzeń w archiwach MSW*. Tyg. Powsz. 1990 nr 27 s. 4-5
- Szcześniak M., *Idź i zabij. Pacyfikacja strajku w kopalni Wujek – zbrodnia nieukarana*, Warszawa: Volumen, Tysol 1999
- Szmak A., *Szwadron specjalny*. Prz. Tyg. 1991 nr 17 s. 7 [Grupa specjalna SB do „neutralizacji podziemia politycznego”]
- Szmak A., *Wspólnicy*. Prz. Tyg. 1990 nr 24 s. 6 [Sprawa zabójstwa ks. Jerzego Popiełuszki]
- Szubarczyk P., *O bandytach trzeba meldować*. Nasz Dziennik 2002 nr 117 s. 8-9
- Szwagrzyk K., *Przynależność służbowa i narodowościowa kierowniczych struktur MBP i Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego we Wrocławiu*, Zesz. Hist. WiN-u 2000 nr 14 s. 283-295
- Ślaski J., *Skrobów. Dzieje obozu NKWD dla żołnierzy AK 1944–1945*, Warszawa: RYTM 2003
- Świadkowie nowych czasów*. Prz. Tyg. 1989 nr 33 s. 8 [Prześladowanie Świadków Jehowy przez UB i SB w latach 1950–1989]
- Tajemnica „Gastona de Cerizay”*, oprac. G. Sołtysiak. „Prz. Tyg. 1998 nr 30 s. 16 [Materiały MSW ze śledztwa w sprawie Stanisława Cat-Mackiewicza oraz listy Jerzego Giedroycia przechwycone przez SB]
- Tajemnice włodawskiej bezpieki*, oprac. H. Pająk, Lublin: Retro 1995

- Taranienko Z., *Nasze Termopile. Dokumenty bezprawia*. Warszawa: Wydaw. Archidiecezji Warszawskiej 1993
- Teczka na księdza*. Karta 1996 nr 20 s. 70-72 [Fragment teczki ewidencji operacyjnej z lat 80-tych]
- Teczka Wańkowicza*, oprac. G. Sołtysiak. Prz. Tyg. 1998 nr 16 s. 14 [Kulisy procesu Melchiora Wańkowicza w dokumentach MSW]
- Terlecki R., *Historyk ciężkich czasów. Prof. Henryk Wereszycki we wspomnieniach i aktach PRL-owskiej bezpieki*. Tyg. Powsz. 2002 nr 26 s. 14
- Terlecki R., *Profesor obserwowany, kardynał podsłuchiwany. Z archiwów Służby Bezpieczeństwa*. Tyg. Powsz. 2000 nr 12 s. 5 [Kazimierz Wyka, Karol Wojtyła]
- Terlecki R., *Profesora Pigionia sprawa ewidencyjno-operacyjna. Krakowscy uczeni w materiałach UB i SB*. Tyg. Powsz. 2000 nr 22 s. 7
- Tokarczuk Ignacy. Kazania pod specjalnym nadzorem*, wybór i oprac. L. Żbikowska, [b.m.]: Michalineum 1996
- Tomasik W., *Aparat bezpieczeństwa w literaturze polskiej okresu socrealizmu*. Pamiętniki Liter. 1994 z. 3 s. 73-85
- Tomkiewicz R., „*W trosce o ład i porządek*”. *Projekt obozu pracy przymusowej z Nidzicy z 1945 roku*. Roczn. Mazur. (2002) T. 6 s. 94-97
- Tosza E., *Czy zabójca odjechał samochodem!* Głos Nowej Huty 1991 nr 21 s. 1, 6 [Proces zabójcy Bogdana Włosika]
- Tosza E., *Obrazki ze stanu wojennego*. Głos Nowej Huty 1991 nr 16 s. 1-4 [Proces zabójcy Bogdana Włosika]
- Tosza E., *Zeznania koronnego świadka*. Głos Nowej Huty 1991 nr 17 s. 1, 6 [Proces zabójcy Bogdana Włosika]
- Trojanowicz Z., *Krajobraz po czerwcu. Poznań 1956 w archiwach MSW*. Tyg. Powsz. 1990 nr 22 s. 1, 4-5
- Turkowski R., *Represje Urzędu Bezpieczeństwa wobec działaczy PSL (1945–1947)*. Zesz. Muzeum Hist. Pol. Ruchu Lud. 1990 nr 4 s. 102-124 [W aneksie lista zamordowanych działaczy PSL za lata 1945–1947]
- T[urski] M., *Wydarzenia poznańskie w ocenie MSW*. Polityka 1991 nr 26 s. 14 [Czerwiec 1956 r.]
- UB a połączenie SL i PSL w 1949 roku*, oprac. A. Paczkowski. Zesz. Hist. 1991 z. 95 s. 207-209
- UB a PSL po ucieczce Mikołajczyka – listopad 1947*. Zesz. Hist. 1990 z. 93 s. s. 206-211
- UB nastroje po XX Zjeździe. Protokół z narady z kierownikami Wojewódzkich Urzędów w dn. 17 IV 1956 r.* Puls 1992 nr 1 s. 70-79
- Ulotki atakujące. 8 marca 1968 r. w dokumentach SB*, oprac. M. Zaremba. Polityka 1998 nr 10 s. 62-63
- Uniszewski Z., *Falszerstwa sprywatyzowane*. Tyg. Solid. 1999 nr 26 s. 19
- Uniszewski Z., *Józef Różański*. Karta 2000 nr 31 s. 111-115
- Urbaniak K., *W SB nigdy nie było odwilży*, Rozm. przepr. J. Szarek. Nowe Państ. 2001 nr 31 s. 34-35 [Zabójstwo Stanisława Pyjasa]
- Uwięzienie prymasa Wyszyńskiego*, oprac. A. Kochański. Polityka 1992 nr 5 s. 13
- W ubeckich kazamatach. Wspomnienia ofiar stalinizmu w Polsce Światosława Małysza, Leokadii Marynki, Barbary Mazurkiewicz, Józefa Wiejaka, Bolesława Ducha, Jerzego Marczewskiego*, pod red. Ch. Chudzika i in., Wrocław: „Pamięć Narodu” 1990
- Walenciak R., *Kardynał nad Wisłą. Nieznana historia stosunków państwo-Kościół w PRL, czyli agenci, teczki i...*[uzup. Buchta A., *Rewelacja prałata. Czy agen-*

tem ulokowanym w Watykanie współpracującym ze służbami specjalnymi jest obecny polski biskup?]. Prz. Tyg. 1996 nr 40 s. 4-5

Walichnowski T., *Historia i teraźniejszość resortu spraw wewnętrznych*. Zesz. Nauk. ASW 1989 nr 56 s. 12-45

Warpechowski J., *Wpadka. Jak zdradzono Kazimierza Kamińskiego ps. „Huzar”*. Kurier Podlaski 1991 nr 13 s. 9

Warso A., *Represje paszportowe wobec biskupa Piotra Gołębiowskiego*, Stud. Sand. (2002) T. 9 s. 485-498

Werblan A., *Kulisy procesu [Romana] Romkowskiego i innych*. Polityka 1989 nr 25 s. 10-14

Wesołowski J., *Wspomnienia z aresztu śledczego WUBP w Krakowie*, oprac. Z. Chwastowski. Okruchy Wspom. Lat Walki 2000 nr 35 s. 127-146

Wędrychowski K., *Wpadłem w ubowski kocioł*. Okruchy Wspom. z Lat Walki 1993 nr 1 s. 26-30; nr 2 s. 18

Widziane z Rakowieckiej. Wydarzenia marca '68 w świetle tajnych materiałów MSW, oprac. G. Sołtysiak. Prz. Tyg. 1998 nr 11 s. 13

Winiarski A., *Za kulisami terroru*. Prawo i Życie 1990 nr 13 s. 8 [X Departament MBP]

Winni czują się dobrze. Z Grzegorzem Majchrzakiem, historykiem z Biura Edukacji Publicznej IPN, rozmawia Waldemar Żyszkiewicz, Tyg. Solid., 16 V 2003, s. 23 [20. rocznica zabójstwa Grzegorza Przemyka]

Wirbuł Z., *Bezpieczeństwo i porządek publiczny w latach 1945–1946*. Pr. KTN [Kowary] 1989 nr 39 s. 35-52

Witkowski A., *Kościół prześladowany*, Nasz Dziennik 2002 nr 109 s. 12-14

Wnuk R., *Dwie prowokacje. Piąta Komenda Zrzeszenia „WiN” i Berg*, Zesz. Hist., z. 141/2002, s. 71-112

Wojciechowski D., *Kapłani kieleccy więzieni i szykanowani w PRL (1945–1963)*, Kielce: Wydaw. „Jedność” 2003

Wokół Rozgłośni Polskiej Radia Wolna Europa. Materiały z konferencji naukowej, pod red. W. Stępnika, Warszawa: NDAP 2002

Wolna-Van Das Henryka, *Polana Saren*. Odra 1996 nr 6 s. 27-35 [Egzekucja żołnierzy podziemia dokonana przez UB w 1946 r. we wsi Księża Dolina]

Woyciechowski P., *Długi cień KGB*. Tyg. Solid. 1994 nr 14 s. 4-5 [Peerelowskie służby specjalne w systemie sowieckim]

Wójcik T., *Weryfikacja pozytywna*. Tyg. Solid. 1997 nr 2 s. 6 [Prześladowania działaczy „Solidarności” przez służby specjalne]

Wrona J., *Aparat bezpieczeństwa wobec wystąpień i strajku młodzieży szkolnej i studentów w Lublinie w 1947 roku*. Res Hist. 2000 z. 11 s. 163-176

Wrona J., *Lublin w pierwszym roku stanu wojennego 13 XII 1981 – 31 XII 1982 w świetle kalendarium MSW*. Res Hist. (2002) z. 15 s. 189-194

Wróblewski A. K., *Rejtan demaskuje Orzełka*. Polityka 1998 nr 31 s. 28, 30 [Lista konfidentów MO z terenu Janowa Lubelskiego]

Wyrwich M., *Zbrodnie nie tylko w celi śmierci*. Tyg. Solid. 2002 nr 20 s. 18 [Zamordowani w więzieniach w latach 1945–1956]

Z tajnych dokumentów MSW. Polityka 1990 nr 6 s. 14 [Biuletyn nr 8 z 1954 r. dot. wsi]

Z tajnych archiwów. Wydarzenia poznańskie w ocenie MSW, prac. M.T. Polityka 1991 nr 26 s. 14

Z tajnych dokumentów MSW – Gomułka w więzieniu. Polityka 1990 nr 6-7 s. 14

Zabielski S., *Oskarżonego relacja własna*. Tyg. Solid. 1990 nr 27 s. 12-13 [Zamach bombowy na komendanta ORMO Jana Skowrońskiego w Lubinie, aresztowania, metody śledcze MO]

Zachariasiewicz L., *Randka z wrogiem*, oprac. A. Wancerz-Gluza. Karta 1995 nr 17 s. 106-134

Zambrowski A., *Kobieta na torze*. Tyg. Solid. 1991 nr 25 s. 20 [Próba zabójstwa żony znanego działacza „Solidarności” przez „nieznanych sprawców”]

Zamiatała D., *Instrukcje Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego z 5 i 18 sierpnia 1949 roku w sprawie egzekwowania dekretów rządowych*. Arch. Bibl. Muz. (2002) T. 78 s. 383-403 [walka z Kościołem]

Zapiski opozycjonisty, oprac. G. Sołtysiak. Prz. Tyg. 1996 nr 38 s. 20 [Notatka MSW dotycząca zatrzymania Jana Józefa Lipskiego w związku ze zbieraniem przez niego podpisów w obronie Adama Michnika oraz fragmenty skonfiskowanego dziennika J. J. Lipskiego]

Zapiski „Supergliny”. Upadek ekipy Gierka w świetle prywatnych notatek Franciszka Szlachcica, oprac. G. Sołtysiak. Prz. Tyg. 1997 nr 17 s. 16

Zaremba M., *Biedni Polacy '68. Społeczeństwo polskie wobec wydarzeń marcowych w świetle raportów KW i MSW dla kierownictwa PZPR*. Więź 1998 nr 3 s. 156-173

Zaremba M., *Gdzie jest mięso. Donosy o nastrojach Polaków z przełomu 1967 i 1968 r.* Polityka 1998 nr 8 s. 64, 66

Zarzycka E., *Latał uniwersytet, latało SB. Towarzystwo Kursów Naukowych*, Gaz. Pol. 1999 nr 44 s. 12-13

„Zawężona represja”. Co zrobić z Komitetem Obrony Robotników? Narada u Stanisława Kani 22 października 1976 r., oprac. A. Paczkowski, M. Zaremba. Więź 2001 nr 8 s. 139-150

Zgodnie z linią partii i rządu, oprac. J. Dziadul. Zesz. Hist. Solid. 1998 z. 4 s. 162-168 [Dokumenty MO i SB dot. pacyfikacji kopalni „Wujek”]

Zieleniewski M., *Rozkaz zabić. Tajemnicze zgony księży: S. Niedzielaka, S. Suchowalca i S. Zycha*, Piła: Angraf 1990

Ziętek R., *Działania grupy operacyjnej „Hrubieszów” na terenie powiatów hrubieszowskiego i tomaszewskiego po zakończeniu akcji „Wisła”*, Rzecz. Hum., z. 2/2002, s. 231-248

Zwoliński P., *Parafia – pierwszą linią frontu walki z klerem* (fragm.). Łódź. Stud. Teol. 1999 T. 8 s. 395-405 [Działania SB wobec Kościoła]

Zwolski M., *Aparat represji wobec podziemia niepodległościowego w latach 1944–1956 na pograniczu polsko-białorusko-litewskim* [sprawozdanie z konferencji]. Biuletyn IPN 2001 nr 11 s. 70-72

Zybała T., *Funkcjonariusze i żołnierze resortu bezpieczeństwa i porządku publicznego w latach 1944–1952*. Zesz. Nauk. ASW 1989 nr 56 s. 147-164

Zybertowicz A., *Zagubiony wymiar dynamiki opozycji w systemach niedemokratycznych. Rola tajnych służb*, w: *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, Kraków: Akademia Pedagogiczna 2001, s. 273-288

Zyciński J., *Anatomia groteski. Uroczystości milenijne 1966 roku w archiwach MSW*. Tyg. Powsz. 1997 nr 3 s. 4

Źródła do dziejów kolektywizacji rolnictwa w powiatach Drawsko i Białogard (1950–1951), Szczecin: NDAP; Archiwum Państwowe w Szczecinie; Archiwum Państwowe w Koszalinie 1992 [M.in. dokumentacja działań UB]

Żebrowski L., *Organ bojowy partii*. Ład 1995 nr 5 dod. s. I, IV

Żebrowski L., *Ubole*. Ład 1995 nr 5 dod. s. II [Sylwetki funkcjonariuszy UB z lat 1944–1956]

Żebrowski L., Zbrodnie komunistyczne na narodzie polskim w l. 1944–1983. Ład 1995 nr 11 dod. s. I-III

Żelazko J., *Proces prof. Stanisława Gorzuchowskiego przed WSR w Łodzi. Z dziejów WiN na ziemi łódzkiej*. Pamięć i Sprawiedliwość 2002 nr 2 s. 197-207

Wykaz skrótów tytułów czasopism

- Acta UL. Fol. Hist. – Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica
 Acta Univ. Wratisl. Hist. – Acta Universitatis Wratislaviensis. Historica
 Arch. Bibl. Muz.
 Biul. Gł. Kom. Badania Zbrodni Przeciwko Nar. Pol. Inst. Pamięci Nar. – Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej
 Biul. Inst. Filozof. Hist. WSP w Częstochowie – Biuletyn Instytutu Filozofii i Historii Wyższej szkoły Pedagogicznej w Częstochowie
 Biuletyn IPN – Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej
 Biul. Okr. Komis. Bad. Zbrod. – Biuletyn Okręgowej Komisji Badania Zbrodni
 Dokumenty i Mater. Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956 - Dokumenty i Materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956
 Dzieje Najnow. – Dzieje Najnowsze
 Gaz. Pol. – Gazeta Polska
 Gaz. Wyb. – Gazeta Wyborcza
 Kom. Mazur.-Warm.
 Kron. Bydg. – Kronika Bydgoszczy
 Kron. Warsz. - Kronika Warszawy
 Kron. Wielkop. – Kronika Wielkopolski
 Kwart. Hist. Prasy Pol. – Kwartalnik Historii Prasy Polskiej
 Łódz. Stud. Teol. – Łódzkie Studia Teologiczne
 Mater. Hist. – Materiały Historyczne
 Nadwarciań. Roczn. Hist.-Arch. – Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny
 Nowe Państ. – Nowe Państwo
 Okruchy Wspom. z Lat Walki - Okruchy Wspomnień z Lat Walki
 Pamiętniki Liter. – Pamiętniki Literackie
 Pr. KTN [Kowary] – Prace Kowarskiego Towarzystwa Naukowego
 Prace Hist.-Archiw. – Prace Historyczno-Archiwalne
 Prz. Policyjny – Przegląd Policyjny
 Prz. Tyg. – Przegląd Tygodniowy
 Prz. Więzien. Pol. – Przegląd Więziennictwa Polskiego
 Prz. Zach. – Przegląd Zachodni
 Res Hist. – Res Historica
 Roczn. Dziej. Ruchu Lud. – Rocznik Dziejów Ruchu Ludowego
 Roczn. Hist. Muzeum Hist. Pol. Ruchu Lud. – Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego
 Roczn. Łódzki – Rocznik Łódzki
 Roczn. Mazur. – Rocznik Mazurski
 Roczn. Sądecki - Rocznik Sądecki
 Sł. Nar. – Słowo Narodowe
 Słup. Stud. Hist. – Słupskie Studia Historyczne
 Stud. Koszal-Kołob. – Studia Koszalińsko-Kołoברzeskie
 Stud. Rzesz. – Studia Rzeszowskie
 Stud. Sand. – Studia Sandomierskie
 Stud. Ziel.-Górs. – Studia Zielonogórskie
 Śl. Kwart. Hist. – Śląski Kwartalnik Historyczny
 Śl. Opol. – Śląsk Opolski
 Tyg. Demokr. – Tygodnik Demokratyczny
 Tyg. Małopolska – Tygodnik Małopolska
 Tyg. Powsz. – Tygodnik Powszechny
 Tyg. Solid. – Tygodnik Solidarność
 Wiad. Hist. – Wiadomości Historyczne
 Zesz. Hist. – Zeszyty Historyczne
 Zesz. Hist. Fund. „Studium Okręgu AK Kraków” – Zeszyty Historyczne Fundacji „Studium Okręgu AK Kraków”
 Zesz. Hist. Solid. Śląsko-Dąbrowskiej – Zeszyty Historyczne Solidarności Śląsko-Dąbrowskiej
 Zesz. Hist. WiN-u – Zeszyty Historyczne WiN-u
 Zesz. Muzeum Hist. Pol. Ruchu Lud. – Zeszyty Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie
 Zesz. Nauk. ASW – Zeszyty Naukowe Akademii Spraw Wewnętrznych
 Zesz. Nauk. Nauki Hum. WSRP Siedlce – Zeszyty Naukowe. Nauki Humanistyczne. Wyższa Szkoła Rolniczo-Pedagogiczna Siedlce